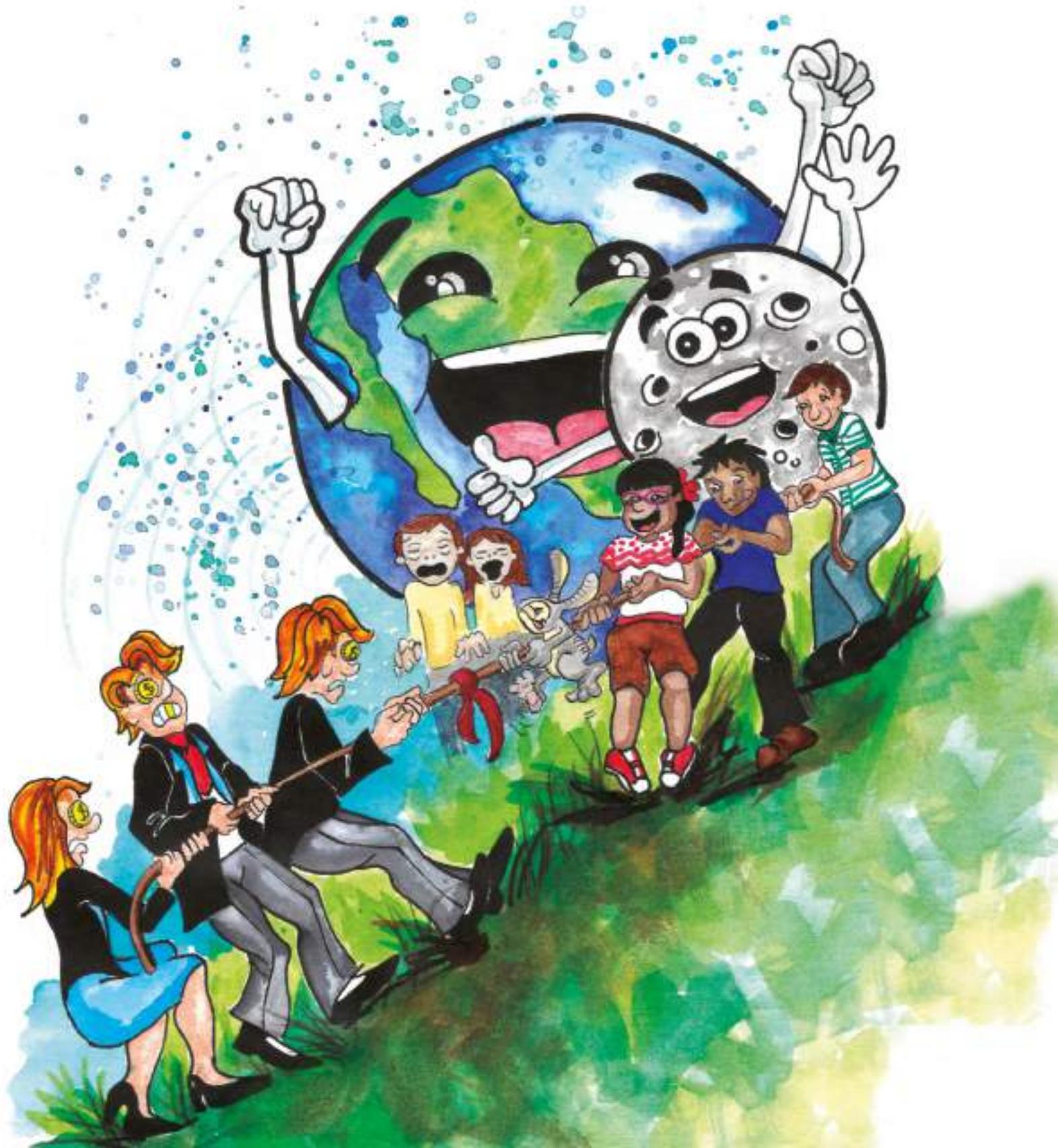

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

*Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noy lu'umil México, México
ISBN:*

*Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u tāanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jup'eel ts'íbil ju'un u yuumili'.*

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

*U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj*

*U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre*

*U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Ailotsue Aguirre Elizondo*

*U x-Tsolil ts'ílb
Aurelio Torre*

*Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados*

*Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León*

*j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez*

Tsool ts'ib

Ēesajil	6	
Úuchben Tsikbalil 1	U muuk'il noj paax	9
Úuchben Tsikbalil 2	U je'ela'anil	27
Úuchben Tsikbalil 3	U kanáan k'a'asañil	51
Úuchben Tsikbalil 4	U tuusil tu'ux ka paakat	75
Úuchben Tsikbalil 5	U nojoch nu'ukul paakat máak	95
Úuchben Tsikbalil 6	Túumben tuukul yéetel tu'ux kun u janch'intikubañ Ñam	111
Úuchben Tsikbalil 7	Ka' óojselta'ak ti' áalab óolal	127
Úuchben Tsikbalil 8	Je'ek'ab yéetel miista'an	143
Úuchben Tsikbalil 9	Juunal ma' tu páajtal	167
Úuchben Tsikbalil 10	Ts'uts'ujki' luuk'	191
Úuchben Tsikbalil 11	Táanxel kaañil yéetel xiximbal máako'ob	211
Xúul t'aan	226	

U káajbal

Le chan xchúupalaalo'ob yéetel le chan xiipalaalo'ob tu noj lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u paa'atalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toj óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaj u yaantalo'ob ti' jump'eel lu'um tu'ux yaan kíimak óolal, jeets' óolal yéetel múul bisbáail ka' ma'alob nojochcha'jko'ob yéetel u yutsilo'ob, chéemba'ale' ma' unaj u ts'abas juntseelil le yóok'ol kaabo'. Le u jo'op'eelil áanalte'a yaan tsikbalil yéetel kúben t'aano'obo' tumen u nu'ukulil kaambal u tia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'a'ana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u tákpaajo'ob.

Le muuch' áanalte'oba' u "Yúuchben tsikbalilo'obtu tuuchu'j" tumenutia'alle úuchben mexicoilo'obo', le tuucho' beey u tsúu wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kíino'obo' yéetel le máako'obo'. Le tsú'o' leti' u jáan pik'e'enil le yóok'ol kaabo' le tu'ux kumuch'kubáaj le máako'ob yéetel uláak' kaja'ano'ob te' yóok'ol kaabo'. Utia'al

le úuchben ch'ibalo'obo', junsjuntúul máake' unaj u yaabiltik le ba'alo'ob kuxa'an tu bak'ampachi'. Le tsiikil ti' le yóok'ol kaaba' jach k'a'ana'an. Jach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikuba'j yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob ti' beyxan táan kaxtik ka' chéejna'jko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalil yéetel le kúbeno'ob yano'ob ichil le áanalte'a', le paalalo'ob tu lu'umil Méxicoe' yaan u na'atiko'ob u k'a'ana'anil u kajtalo'obe' ti' jump'eel lu'um chuup yéetel jejeláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan México ku taal ti' u yóoxp'eelil u juumil u t'aan náhuatl: mezatl, u k'áat u ya'alej uj; xictli, tuuch wa u tsú' wa kúuchil México: Jump'eel kúuchil tu Tuuch le ujo'.

Ti' u tuuch le Ujo' unaj u káajal le jéel bisbáailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jump'eel kúuchil jach ma'alo'ob utia'al u káajal u ka'a meyajta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jéel bisbáail yéetel le lu'um je'el bix mix juntéen úuchike'.

1

Úuchben tsikbal:
U muuk'il noj paax

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U muuk'il noj paax

Tukáajal unoj mola'ay meyaj mejen paalalo'ob. U kúuchil u'uyaaje' jach nojoch beey chúumuk wolis, ba'ale' u yookmo'obe' nojoch jíimba'ob yéetel noj sumo'ob ki'ichkelem nook'o'ob nojoch nu'ukul tu'ux ku na'akal máak tu yo'olal u bak'al xiimbatiko'ob tia'al u yaanta jeets' óolal tu kajilo'ob Uj, nahuas, mayas y otomies; zapotecos, mixtecos, totonacos, tzotziles; mazahuas y mazatecos; huastecos, mixes, tlapanecos; purépechas beyxan choles; huicholes, rarámuris, seris, yaquis beyxan zoques; mestizo'ob yéetel afroamericanos; ku taalo'ob tí' u lu'umil Asia yéetel europeoso'ob; tuláakal t'íano'obi'. Ka ooko'obe chinjo'olnajob tuláakalo'ob.

Kúuchil xaan chan xi'ipaalal yéetel chan xch'úupalaal tu Noj Na'jil Xook u Tuuch Uj, u jach nojoch UOL. Aj-Kaambalo'ob tí' tuláakal miatsil: j-ts'aak, paak'al, j-menpaak, j-boon, j-paaxo'ob,

j-ik'il t'aano'ob, jump'él mola'ay ya'abkach jela'an, ka' laj kúuchil tuláakalo'obe' óoko'ob túun Ñam, Ynuén, J-Víctor yéetel José.

Ñam u maachma' u xoolte' tu'ux ku tsool xiikin, le j-kanáano'obo' u ts'aamao'ob u ki'ichkelen nook'o'ob, Ñam u ya'almaaj tio'ob le Mola'ayo' jach unaaj u biin máak yéetel u jats'uts nook'o'ob.

Ñam óoxpáak tu kólaaj u xoolte' ka' ook le mejen xi'ipalo'ob yéetel mejen xch'úupalalo'ob tí' u Mola'ayil Paax Mejen paalalo'ob. Ts'o'okole' le Noj Mo'olayo' chinjo'olnaajo'ob ka'léek u k'ayiko'ob u Paaxil Yóok'ol Kaab.

Ts'o'okole' Ñame' ka'apáak tu k'oolaaj yéetel u báatab ka' laj kuulaajo'ob chéen leti' p'aat wa'atali'.

-kiike'ex, suku'ne'ex t'i' le peten lu'uma'- k'aam t'aanašíi- taalo'on way t'i' le Noj Mola'aya' tumen ts'o'ok u k'uuchul u k'íníl sajako'on tio'ob. Tu jach k'uuchuluk'ínilu jachchokota's yóok'olkaab yéetel u k'expa'sal cháako'ob, lela' táan u k'ója'ankunsik xNa'tsil lu'um. Le loobila' tia'al tuláakal yóok'ol kaab ma' tu yuutstal u p'áatal chéen t'i' junjaats lu'um.

Beya', le ba'ax ku yúuchul yóok'ol kaab jach sáa'sbe'entsili'. Je' u p'aajtal u p'áatal xma' máaki', ma' che'i, xma' balche'i, xma' ja'il, xma' iik'il ituláakal! iYa'ab ba'axo'ob kuxa'ano'ob mina'an u k'ebano'ob je' u p'aajtal u ch'eejlo'ob!

K éetailo'ob ku taalo'ob t'i' xNa'tsil Lu'um u beetma'o'ob júmp'éel k'iichkelem meya's yéetel chan xi'ipalo'ob yéetel chan xch'úupalo'ob u yojelo'ob u k'ója'ani' yóok'ol kaab. Ba'ale', ik'a'ajbéet áanta's t'i! i U suutukiJ u ye'esik le Mola'aya' u muuk'il le Paaxa! iTúuxte'ex áanta's Aj-kanáane'ex yook'ol kaab! iTúuxte'ex u muuch'il máako'ob u Tuuch xNa'tsil Uj! - tu ya'ala's ñam.

U x-nojochil otomí liik'is ka' tu ya'ala's:

-jach k'a'ana'an a wojéetike'ex máax yaan toj áaktáantik.

U nojochil purepecha wa'ala'si ka' tu ya'ala's:

-Una's ooksikba'e'ex yo'ola's u kuxa'anil u ch'íbal máak tumen le máako' leti' beetik le ba'axo'ob ku yúuchul yóok'ol kaaba'.

Beey túuno' ñam ka'apáak tu k'oolaj le lu'um yéetel u xoolte' ka' joo'p' u yiila'aj ba'ax yaan yiil yéetel le ba'ax ku ya'aliko'. Tuláakal máak iil biix u ye'esajil tuláakal ba'al ku yesá'al te' lu'umo' beey tu juulu' te' ka'ano'.

Ñam joo'p' u t'aan:

-Yaan biin óoxtuul u jejeláasil máak u

K'abao'obe': Destruçsolos, yéetel Nometoca yéetel Aj'-kanáano'ob xNa'tsil Lu'um.

Le Destructoloso'obo' máako'ob jela'ano'ob: kaabal u biin u kuxtalo'ob . Le ka'anal kuxtalo' ku p'aatik u yaantal je'jeláasil kuxtal, le kaabal kuxtalo'ku suutik u k'aabaxi' ba'al tumen kaabal u biin u kuxtalo'ob. Je' elbix kaabal u biin u kuxtaal, le Destruçsolos'obo' beeyo'oba':

U yiicho'obe wooliso'ob je'elbix taak'ine' tumen chéen taak'in ku yilik t'i tuláakal ba'al. U yóolo'obe' t'i yaan t'i jump'éel kúj ku chinjo'oltiko'ob, ku k'abatik "Kúuchil Koonol".

Letie' kúja' ma' tu cha'ik u yáantik máak chéen ichilubao'ob ku ketlamo'ob. Beey u yóolo'obe chéen t'i letio'ob yaan t'i u páajtalil u ch'aik je' ba'axak u k'áate' j-ookolo'ob, le ookolo' ma'alo'ob yiliko'ob. Chéen tu juunalo'ob ma' u yojéelo'ob müul meyañi, le taak'ino' u kiimaki' u yóolo'ob - tu jeets'a Ñam yéetel k'oom óolañ.

«Kex beeyo' - tu tuuklañ jVictor - kuxáano'ob tu yayaankilo'ob.»

Ñam tu ya'alañ:

-Mina'an u éetailo'ob, chéen náajal ku ch'e'ene'tiko'ob. T'i letio'obe' tuláakal náajal yaan tu yóolo'ob. Ku jatsko'ob ba'alche' ku ch'aajko'ob che' tumen ku tukliko'obe' u tia'alo'ob. Beey xaan jachxiibuyu'ubikubao'ob xko'olele' kaabal yiliko'ob. Ba'ate'il máako'ob looxe' u páajtalil ku yu'ubiko'ob.

Mola'ayo tu nunulankij yiicho'ob yéetel je'k'ab u chi'ob beey u yóolo'obe' uláak' t'aan ku yu'ubiko'ob; le Destruçsolos'obo' mix yaan yiil yéetel u Kañnáali u Noj Lu'umil Mejen Paalal.

-Ba'ale' yaan u jáayalo'ob
- Tu ya'alañ juntúul chan xch'úupal t'i u noj nañil xookil

u Tuuch Xma' Uj -yaan u ch'a'alato'ob ut'jal lúubulo'ob.

-iBeeyo! -Tu núuktaj ñam - Tumen ku tukliko'obe' le taak'ino' ku páastal u beetik je' ba'axake'. Lela' ma' jaají - tu ya'alaj táan u liik'il u nojchil huichol -ts'o'ok a wilike'ex t'i le k'ojá'anil táant máansika': mina'an núukulo'ob ts'aak mix taak'in ku yáantik máak wa ku k'ojá'anta.

U xnojochil Tzeltal tu ch'a'aj t'aan:

-Kin tuklike' tu ya'alaj, wa muuchikba'ex tu yóolal k kanáantik xNa'tsil Lu'um yéetel Noj Paaxe' je' k páastal yéetel le Destruksoloso'ob. Ts'iin wóole', jach jump'it yaaniko'on t'i le yóok'ol kaaba', ito'one' jach ya'abo'on!

U'uyab u ya'abil u juumt'aano'ob tu chinjo'olta'al, t'i le noj Mola'ayo'. Liik' túun Victor ka' tu ya'alaj- U tóopile ma' beeyi' in wéetail- Le Destruksoloso'obo' yaan ya'abkach u áantajo'ob: u k'abao'obe Nometocao - jach jaaj -tu ya'alaj ñam - le ba'ax ku ya'alik jVictoró jach jaaj - paytaantike'ex ka' wile'ex le ba'ax kun e'esbila'.

Le Nometocao'-tutsoolik-leti'obe' máako'ob xaan jejeláaso'ob. Mina'an yiicho'ob chéen beey jaarat' t'aan yiicho'obe. Wa k- áajsiko'obe

yaan u yaantal u yóolo'ob, je' u páastal u jóok'ol yiicho'obe'. Ba'ale' je' u páastal u paakato'obe, chéen le ba'ax ku ye'esik le Destruksoloso'obo le ba'ax ku yiiliko'ob, chéen tuus ku menta'al tio'ob. Leti'obe' jach ts'iiko'ob tumen ya'abo'ob ijunpik'ilo'ob!

Ma' tu ch'a'iko'ob óotsilil t'i mix máak t'i leti'ob. U yóojlo'obe' yaan máak kun meyaj tu yo'olalo'ob chéen ku ts'ik yo'olo'ob t'i Destruksoloso'ob.

Chéen ku xuupo'ob xma' tuukuli' tuláakal ba'ax ku ko'onoltio'ob, ba'an u k'áato'ob wa ku jantiko'ob ba'ax kiimsiko'ob, mix tu náak'a tio'ob wa ku kiimsiko'ob u kuxtal ba'ax yaan yóok'ol kaab. Ku túubsik u miatsilo'ob, u mootso'ob u toojol u jejeláasil kuxtal.

Je'elbix le Destruçsoloso'obo' chéen yaan kuxtalil tio'ob tu yo'olal u ayik'altalo'ob, leti' le

Nometocao' ku beetiko'ob yo'olal u maano'ob chéen mina'an u xuul. Ku maniko'ob ba'ax ma' paatali' wa ma' k'aásbeet tio'obi'. Chéen ku beetiko'ob tia'al yíila'al tumen le máak mix ba'al yaanti'ob. Tak u ayik'altalo'ob ba'ale' ku baaktikuba'ob.

Tu xuule' chéen ku yoots'italo'ob. Le mejen xiípaalalo'obo' yéetel le mejen x-chíupalalo'obo'

tí' le mola'ayo' maak u ch'ob ka jooop' u tuukultiko'ob ichilubao'ob. Táan u tuklik ichiluba'ob le ba'ax táant u yiliko'ob yéetel u yuubiko'ob. Maan túun junsuútuk, ñam tu ka k'olaj ka' páak le lu'umo' yéetel u báat, tu ye'esaí u jul ba'ax ka jooop' u tsoolik.

-Le xNa'tsil Lu'umo' tu yéeyaj México'e' tu yo'olal u kaajal u ts'a'akaí yóok'ol kaab. Leti'e' u ts'aama u yóol tí' le mejen kaajo'ob tí' le lu'uma.

Le nukuch máako'ob paak'be'ensa'abo'ob yóolal le tuuso' to'one' k yeyaj mejen paalalo'ob. Le mejen xiípal paalalo'ob yéetel x-chíupal paalalo'ob tí' u noj lu'umil México u beetma'ob u tiich'kabi u yaantiko'ob xNa'tsil Lu'um yaan u paytaantiko'ob uláak' máak ka' tak'muk'tako'ob.

Le j-kanáano'ob xNa'tsil Lu'umo'

K'aajóoltano'ob tumen yaan u tuukulil t'i máak yéetele' suku'un tsilo'ob t'i tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le j-kanáano'obo' yojelo'ob ma' u yuumilo'ob le xNa'tsil Lu'umo', letio'obe tia'ano'ob ichili'. Lelo'oba' aja'an yóolo'ob unaj u kaláanta'al lu'um, tumen le Destruksoloso'obo' yéetel Nometocao'obo', yojelo'obe le lu'uma' u taanaajo'ob xaan.

Tumen le j-kanáano'ob t'i xNa'tsil Lu'umo' jumpeel yóolo'ob ma'tuké'exe'u tuukulo'ob. Yaan

u yiliko'ob bix kun ajaal u tuukul le Nometocao'obo', leti' u jach u tuukulil u meyaj. Tumen wa ka paa'jchajake', k- toopik le Destruksoloso'obo'.

T'i jkanáano'obo' ku kabatalo'ob "chi'chi' naajo'ob u beelal". Ku yoksikuba'ob t'i tuláakal ba'al, ku yoksiba'ob t'aan, ku yoksiba'ob áantal: Wa ku yiliko'ob ba'alcheo'ob pula'ano'ob wa lobinta'ano'ob kex ma'u tia'alo'obi' ku yáantiko'ob, ku yáantiko'ob táanxel kañilo'ob kex letio'obe' ma'tech u jóoklo'ob táanxal kañilo'obi', ku tookpaytiko'ob x-ko'olel ku loobilta'alo' kex ma' u laak'obí, ku kaláantiiko'ob k'áax kex letio'obe' ma' che'obi'.

Le yakunaajo' u chiikulalo'ob leten máantats' kiimak yóolo'ob. Táanile' jach ku müul biskuba'ob, jach chuka'an u yóolo'ob ka' t'aanako'ob yéetel u jaagil, Jach ku yañkunaajo'ob letene' le máako'obo' ku yaabiltiko'ob máak. Jach yaan u

miatsilo'ob letio'obe u yojéelo'ob u toj óolal máake' u toj óolañ yóok'ol kaab. U yaabilmao'ob u jejeláasil kuxtal, leten iuts u pixano'ob!

Tuláakal máak tia'an ichil ti' le Mola'ayo' wa'alchajó'ob' ka jooop' u papaxk'abo'ob. Ku ye'esikubao'ob j-áantaajo'ob; u yoojelo'ob ba'ax kun u beeto'ob.

Ñam tuune' t'aanañ tia'al u yeya'al:

-suku'une'ex yéetel kíike'ex ka' tu k'aataj žje' wáajé éejentike'ex a tu'uxtike'ex u Noj Paaxil Lu'um, tia'al ka' paatak u yáajalo'ob le Nometoka'ob, beeyo' ka páatak u tse'ele' u looxo' le Destruçsoloso'obo'?

Tuláakal máak tu l'iisañ u k'ab, tuláakal máak éejentej.

Ñamtupaktañtuba'apachiñkíimak yóol. Ka jeets' le papaxk'abo'ob ka' tu k'aataj ti' le Noj nañil xook u Tuuch xNa' Uj yéetel ti' u x-batabilo'ob yéetel u j-batabilo'oblekaajo'obo' tia'al utukliko'obumeyaj nojoch Mola'ayil Paax.

K'UBEN TI' KAAJ

Much'bail tu yo'olal jets' óolal:

1. Ko'one'ex báaxal bobochi'tik ba'alo'ob. Ko'one'exbeetikóoxp'eeljatsmúulmeyaj. Yáax jaatse' yaan u beetik bix Destruksoloso'ob. U ka' jaatse' beey Nometocao'ob; yéetel u óoxp'eel jaatse' je'elbix u J-áantajo'ob xNa'tsil Lu'um.
2. Xooke'ex yéetel k'aaj óolte'ex ba'ax ku beetik le máak kaan a we'ese'exo'.
3. Ka tsikbalte'ex ichile'exe' bix kan a beetile'ex. Le tuukul meyajo'. Leti' "u jáats'a' ba'alche'o'ob" ka' k'aajakte'exe' táan müul k- báaxal letene' chéen ch'a'e'ex u tuukul le máako'ob ken a we'ese'exo'.
4. Kulene'ex je'elbix u páastal a laj ilikaba'exe' beete'ex óoxp'eel ti'its.
5. Le jka'ansajo' wa le xka'ansajo' yaan u yilik máax kun yáax t'aan.

K'UBEN TI' TEECH

1. Ti' le mola'ay meyaj a betmaile'exo', ta taanaje' yaan a beetik jumpeel píix ich je'elbix le Destruksoloso'ob, Nometocao'ob yéetel u Áantajo'ob xNa'tsil Lu'um. Ment a píix ich jach jats'uuts tumen yaan a ts'aik máantats' táan le ka'ansaja'.

2

Úuchben tsikbal: U ſe'ela'anil

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U Je'ela'anil

Je' ku biino'ob te' kuxa'an suumil jyunuén, jvictor, José yéetel piik'il mejen palaalo'ob xi'ipalo'ob yéetel mejen xch'úupalo'ob, letio'obe' ku beetiko'ob u mola'ayil Noj Paaxil letene' ya'ab u paaatalilo'ob je' tu'uxake' ku bino'ob. Beyo'ob ñam, aluxo'ob yéetel mexicanilo'ob.

Le jka'ansajo'ob u Naajil Xook u Tuch xNa'tsil Uje' yéetelu Noj Miatsilo'ob lekaajo'obo' ku betiko'ob Noj Paaxil. Ku paaatal u t'aano'ob yéetel u xookik u tuukulo'ob máak ken u ch'aik yiik'o'ob je'elbix u bétik le máaxo'ob jo'olintik le Noj Paaxo'.

Ka kúucho'ob wey tu lu'umil México xiik'paajalchaajo'ob tu óoxlajunika'ap'éel u

péeten lu'umil México. Kúucho'ob ti' jejeláasil chan kaajo'ob yéetel nojoch kaajo'ob yéetel ts'eeek'el lu'umo'ob. Jump'it máako'ob táan u xiimbalo'ob tu beelil yéetel tu kúuchil koonolo'ob, ya'ab koche'ob táan u mano'ob ya'ab máako'ob ku máano'ob yéetel u piixil u ch'ob, u kúuchil ts'aake' laj chuup. Jach ka'anal yaan le kója'anilo' jach mix junteen úuchuk le kója'anil beeyá'.

Le jPaxo'obo' tu yu'ubaajo'ob jach buka'aj máako'ob ku kíimilo'ob p'aat mind'anchara taakin.

Ba'ale' le máako'ob xookna'jano'obo' mix juntéen tu ya'ala'jo'ob wa k'ója'an le XNa'tsil Lu'umo'. Letene' yaan jumpe'el ts'aa'j ojéelbi'j ku ya'alik beya' "le tsa'aya'j k'ója'anila' jumpe'el ba'al kuxa'an, siijilchaj tu kúuchil xiiwo'ob, máako'ob, ba'alche'ob.

«¡Yaan wáaj máax na'atik!», tu tuklaj José. Tia'ano'on tu péeten lu'umil Yucatán yéetel u mola'ayil Nojoch Paax.

Táanxele' jVictor biija'ho'ob xaaman tu noj péeten lu'umil México, Yunúen p'aat tu chúumuki tu noj péeten lu'umil.

U jaatsil Yunuén, bino'ob u xak'alo'ob u xta'miis' le nojoch kaajo'obo'. Ka' tu yila'jo'ob máako'ob jach óots'ilob tu kaxtiko'ob ba'alo'ob te' ichil le xta'miiso'. Ka' naats'o'obe'.

-iBix a bee'le'ex! ¿Ba'ax ka kaxtike'ex? ¿Táan wáa xiixtike'ex ba'alo'ob utia'al u ka' meyajte'ex?

- Tu k'áataj juntúul jkanáan.

- Ma', táan in kaaxtik janal -tu núuktaj juntúul máak-. Ts'o'ok u maan óoxp'éel k'in ma' táan in janal, in mejen paalalo'obe táan u yooklo'ob tumen wi'ijo'ob.

-¿Janal? ¿Mina'an wáaj tee'ch meyaj?

-beey, tene' kin koonik pepino'ob yéetel limono'ob ba'ale te' súutuka mixmáak ku maan.

Le baatsilo'obo' ja'ak' u yóolo'ob yéetel ok'omchajó'ob, ka' tu láak'into'ob le máako'ob ka' tu biso'ob t'i jumpe'el kúuchil koonol ka tmaana'j t'i u kii'jil yiich che'o'ob, avena, bu'ul, arroz, waaj, ta'ab. Yéetel lelo' je' u páajtal u chan jaanalo'obe'.

Ts'o'okole' bisa'ab tu taana'j t'i yaan tu jáal wiits. Le naajo'ob yaan te'elo' chan páasel naajo'ob menta'an yéetel pinpin ju'un, che' chéen páasel naajo'ob. Le máako'ob kaaja'no'obo' mix u kúuchil tu'ux ku biin ja' yaantio'ob, mix luz, mix gas. Ku taajakunsiko'ob u yo'och jaanalo'ob yéetel si tu k'óobeno'ob chuup yéetel u yéebeknay. Le

máako' ku k'abatiko'ob j'Simón. Jach chichan tu'ux ka'jano'ob yéetel u yaatan yéetel u mejen paalalo'ob. U paakato'obe jach óotsil u chan neek'il yicho'ob.

Ku ya'alik j'Simón mina'an t'i biin u p'aajtalil u k'axtik ma'alo'ob meya's. Tu tsikbaltaj t'i tu yóotaj biin óoxtéen yooko meya's te' xaamano' ma' p'aatjí' yookoli', tumen mina'an "visa" t'i, ku chu'ukule' ku túuxta'al tu ka'atéen kex jach t'aaja'an meya's t'i k'áax.

-¿Ba'axten ta t'aan ku ka'a su'utu's ts'o'okole' jach t'aaj t'i meya's ? - tu k'áataj Yunuén.

Don j'Simón tu p'aaktaj yéetel óotsil yiich.

-iAhhh! Tumen mina'an in ju'uno'ob -tu núuktaj.

-iMixmáak ku yookol wa mina'an u ju'uno'obi - tu ya'alaj juntúul j-kanáan t'i Noj Paaxil, juntúul chan paal óoli's chan boox yoot'eel juntúul chan ts'oya'an,

ba'ale' jach yaan u na'at u k'abae' Joel.

Ts'o'okol u p'atiko'ob u yo'och j'analile' tu yóotajo'ob u láak'íntiko'ob junsútu'ke' jóok'o'ob táankab. Ka tu máansaj yiicho'ob tu'ux yaan le óotsililo', tu aktáanile' yaan nukuch na'jo'ob ayik'alo'ob k'üchkelem u paak'alo'ob , jaats'uts

tu'ux ku yiichkilo'ob yéetel xaan u coche'ob.

Le ayik'alo'obo' tu yo'olal le pak'be'entsil k'ója'anilo' ma' tu jooklo'ob tu taanaajo'ob yaan u nu'ukul u saatskuba'o'ob ichil u taanaajo'ob, ti' ku yáalkabo'obi' ti' ku jaik'inkuba'obi'. Ynuén mix juntéen xi'ik te' jo' kaajo' tu'ux yaan le óotsililo' te' México. Kuucho'ob tu'ux yaan jump'éel taam lu'um. Ka' kuucho'ob ti' uláak tséelilo', kuucho'ob tu'ux yaan u chaan na'sil tu'ux ku kanáanta'aj joona'j le j-kanáan kaajo'obo' u pixma u ch'io'ob. Ka máano'obe' ka tu k'áataj:

-¿Tu'ux ka biine'ex? ¿Yaan wáaj máak ka xiimbatike'ex? Ma' tu yutstaal a máane'ex waaye' chéen máak kaja'an way je' u páastal u máane'.

Ynuén tu suutaj yíil j-áantajo'ob jNoj Paaxil ka' tu chak'aj yiicho'ob.

Letie' tu ya'ala'j:

-Uma'alo'obile' tin tuklaje' je' u páastal in

máane' tu ya'ala'j, kin suut tin paach túun.

Ka jooop' u biin ka wuuts' ti' jump'éel ti'its le j-kanáano'ob ti' Noj Paaxo' máano'obi' mixmáak ilej mix le j-kanáan kaaj'ilo'.

Juntúul xi'ipal táan u miistik sojol tu táan u yotoche'. Le j-kanáano'obo' tu beeto'ob tu ka'atéen ma' tu yila'alo'ob, kex saják yóolal le k'ója'anilo' tu k'áataj bix u beelo'ob.

-¿Bix yaanike'ex tu ya'ala'j'ob ma' wáaj k'ója'anchajke'xi'? iPiix a ch'ie'x, tak le j-kanáan kaajo' ma' tu cha'ik yooko' máaki! - tu ya'ala'j Joel.

Le chan xlo'obayan xko'olelo' tu núuktaj:

-Ma', waye' ts'o'ok u kaa'jal. Yaan máak kaa'jal waye' joo'bal u biino'ob táanxel kaa'jal. Bino'ob maan, bino'ob u náays u yóolo'ob ka sunajo'obe' paak'atio'ob le k'ója'anilo'.

-iBix a wa'alik! - Bix aniko'ob túun, tumen kin tuuklike' yaan tio'ob u taak'nil u bo'otik u ts'aaka'jlo'ob - tu ya'ala'j Joel.

-Ma', chan xi'ipal tu bee'jal le kaa'ja' kantuul máak ts'o'ok u kíimili'. Mix juntúul j- ts'aak ya'j mixba'jal bin ts'aakik le k'ója'anila'. Ma' tu yéeyik wa ayik'al wa óotsil máak iTa wilik wáaj!. Mix jump'éel kaa'j yaan u ts'aak' ti', yaan kaa'j ayik'ale ku kíimilo'ob xaan. Yaya'j ba'al lela'.

Je'elo', jump'éel jats'uts kooche' ku joo'bal

tu kúuchil, juntúul Nomecoa bisik. Jach k'a'am tu péeksaaj ka' binijs saataaj tu beetaaj ti' le beejo'.

-U'ye', ¿Teche' sajkeech wáaj a k'ója'antaaj?
-tu k'áataaj juntúul x-kanáan xlo'obayan.

-iBeeyo! -tu núuktaaj beey óolijs t'ona'ane' - Tene' kajakbalen te' tuláakal u naak' le wiitsó', in wotoche' yéetel pinpin ju'un in beetmail. Tu'ux kin meyajo' ma' tu cha'abal in jóok'ol, yo'olal biin ma' in taasik le k'ója'anil tio'ob, ba'ale' kin tuklike' jach k'as waye'.

Le j-kanáano'obo' tu ya'alaajo'ob táan u biino'ob, táan u cha'antiko'ob tu'ux yaan jats'uts najo'ob yaan ayik'alo'obi yaan óotsilo'obi ku ts'aik sajbe'ensili'. Ba'ale' le kajtalilo'obo yaan ba'al ma' keet ichilo'ob, yaan xaan ba'ax keeti': ti' tu ka'ap'éelal yaan saajakil" Le sajakbe'enilo' ti' yaan je'tu'uxake" tu tukultaajo'ob.

Ka p'aat ma' tu ye'eskubao'ob ka' suunaajo'ob yiknal Ynuén. Ka biino'ob tu'ux ku máan le wawau ka na'ako'obi'. Jump'it máak ku bini'. Tu yilajo'obe' le máako'ob ku biin yéetelo'obe' j-Nometocao'ob umaachma'ob unu'ukulu t'aano'ob mix tu yilik'ob máax ku yéemel. Juntúul le j-kanáano'obo' le Noj Paxilo' naats' u ché'enete' mix tu yilaj' wa tu che'ene'etali' chéen táan u yilik u nu'ukul u t'aan. Chéen táan u che'ej yéetel ba'ax ku cha'antik "¿Ko'oten?. Kin wa'alik te'exe' le k'ója'anila chéen

tuus. Le teene'way tu kúuchil in meyajo' ma'táan p'atik meyaj' ile uláak'obo chéen máak'olo'ob!».

xCeleste, juntúul j-kanáan ti' le Noj Paaxo' tu k'áataaj:

-¿Ba'axten ka wa'alik le k'ója'anilo' ma' jaasi'?
-tumen tin wilaj' ti' tu kúuchil ku k'abatik redes socialeso'; beyxan tu ya'alaaj u kúuchil in meyaj' - tu núuktaaj le Nometocao'.

-¿Yaan wáaj teechnump'él nu'ukul meyaj a tia'al?

- Ma' tu ya'alaaj, ba'ale' t'i kin meyají, ya'abo'on ya'abkach taak'in beetiki' t'i yaano'on je' tuuxake'.

-iMa'alob túun -Tu ya'alaaj xCeleste-. Beey túuno' jach ma'alob a kuxtalex ka wáantike'ex uláak' máako'ob iMa'alob beyo'!

Éet láake'ex -tu ya'alaaj jela'an u yiich tu paktijs - waye' k t'ooxik k naajal t'i uláak' máako'ob.

Jelo' biix túun le kúuchil tu'ux ka meyajo' ku malo'obkinsik máak, kin tuklike' teche' jats'uts a taanaaj -tu ya'alaaj t'i le Nometocao'. Kin tuklike' teche' xokna'jech t'i jum'él noj naajil xook, yaantech ts'aak wa ka k'ója'antaaj ka biin yéetel a j-ts'aak yaaj, ba'ax ku k'íimakkunsik a wóol yéetel a wéetail máaantats'.

Le Nometocao p'aat jela'an u yiich.

-¿Taanaaj? Ma', tene' kin maajan naaj -tu ya'alaaj-, ma' tu chukik yéetelin náajalo', éetka'ja'anen yéetel uláak' in baatsilo'ob tu'ux kin meyajo'. Ma' p'aajchaaj in biin t'i tu noj naajil xook, ba'ale kin tuklike' le xooko' ma' k'aajbeeti'. Mina'an in laak'o'ob, mix in wéet láak'o'ob chéen yéetel le máako'ob kin wilik tu nu'ukul in t'aano' ja woosel jach a wéetaile' leti' ku ya'alik chéen ku ya'aliko'ob teen "uts' tin t'aan". Waa yaan máak ma' tu tukul je'elbix in tuukule' kin tuupik ma' tin wilik.

- Ya'ab ba'ax túun ma' a woojeli'- tu ya'alaś xCeleste - tumen le éetailo'obo' jats'uts u yabilkecho'ob a k'aśóolo'ob u k'aśo'olecho'ob k'áantikba'e' yaan yaabilaś ichilo'ob.

- Mixmáak ku yaabilaś wa ma' táan u ts'ik wa "uts tu t'aan" - tu ya'alaś Nometoca.

Yunuén tu li'isaś u yiich ka tu paaktaś le Nometocao' táan u t'aan xCeleste. Ka tu yilaje' mina'an u yiich. Ma', Destrusolo'ob bakáan, ba'ale' macha'ano'ob tu yo'olaś, tu yéetel yaano'ob, ma' táan u yiliki'. Tu ch'aaś óotsili' tie' ka' tu k'áataś ti:

- ¿A k'áat wáaś jump'éel naś kex te' k'asó', kex óotsile' ba'ale' a tia'ál? Yaanti' tu'ux xaan a cha'ik a wiik' wa je' u p'aajtal a paak'ál. ¿Ma' wáaś uts ta t'aan ka' yaanak a wáatani?

- le ba'alo' mix táan in tuklik-tunúuktaś Nometoca - tumen juntene' yanji teen u tuukulil. Ba'ale náay in wóol te' tu'ux kin meyaso' ka p'aate' ma' tin sach meyaso'. Tin ch'aaś sajakin in p'aatal xma' meyaso', letene' tin wóotaś biin tu kúuchil

"Departamento de Convicciones" ti' yaan te' ka'anal naśo' tu yóoxp'éel piso'ob. Ti' máansa'as jump'éel video tu'ux ku ye'esa'ál bix kuxáano'ob le k ts'uullilo'obo', ya'ab u taanaśo'ob, jats'utso'ob táan u léembalo'ob yéetel le tornillo beetiko'. Tin ch'aaś túun in wóoli'. Tin ts'aaśukúj bo'otiki' tumen yaanten meyaso'. Ka' jooök'ene' ka' tu ya'alaśo'ob teen ma' in wilik mixba'ál ti' le redeso', yo'olal bin ma' in tuukul wa ma' biine' yaan u kúuchul ok'om óolaal teen.

Tí tu kúuchil wa'atalo', tí eem le Nometocao'. Le batsilo'ob J-Aantajo' eem xaan ka' tu t'uulpachtaj. Ila'aj tu yookol tí jump'éel nojoch xla' naaj y'aab xta'miis yaani' ch'oyo'ob mix ba'al yaantio'ob. Máako'ob óotsil yiicho'ob tsolokba'alo'ob tu aaktáan jump'éel joonaaj ku ye'esiko'ob jump'éel ju'une' ku yooklo'ob.

Te' tu tsolo' tí yaan juntúul No'metocao'. Naats' le mola'ayo ka' tsiknaajo'obi'. Lela' chéen tu sutujuba yiile. K'aata'ab tio'obe' ba'axten le

ch'oyo'obo'mina'an mix ba'altio'ob. Le Nometocao' tu núuktaje' ts'o'ok biin u maan ya'abkach kín xoot'ok le ja'ob, mixmáak biin ilik.

¿Ba'axten túun ma' ta wilike'ex ichil tuláakale'ex?- tu k'aata xCelestee.

-ka' tu ya'ale' k'aasbéta'ak men uláak' chan xChíupal tí tene' mina'anten u páastali'- tu núuktal le Nometocao' ka ook tí le xla' naajo'.

Le J-Áantajobo' tí le Noj Paaxo' tu maach u k'ab le Yunuén ka' tu ch'ajo'ob u páastalilo'obe' ka' biin yiilo'ob u yéet baatsilo'ob J-Victor. Táan u xiimbalo'ob tu lu'umil Huasteca tu noj lu'umil Tamaulipas. Te'elo' tuláakal ya'axpaké'en jats'uts. Mina'an pak'il naajo'ob labtako'ob mix ta'misi'.

K'a tuyila'uba'obtuchinjo'oltuba'ob. U baatsil Yunuéné' jop' u tsikbaltik le ba'ax tu yila'jo' le ootsilo'obo' beyxan tí le ayik'alo'obo', bix yaanik le Nometocao'obo' tí u ma'alo'ob kocheo' yéetel xaan le Nometocao'ob ku meyaktiko'ob tí tornillo'ob.

Tsikbalnaajo'ob tu yo'olal jSimon xaan, kex óotsile' ku kaxantik bix kun kuxtal, kex ma' táan u kaxta'al bix u yaanta'al, kex beeyo' leili' yaan yiiche'.

-Wey xaane' jump'it ayik'alo'ob yaan, ba'ale' ya'ab xaan ootsilo'ob yaan - tu ya'alaás jVictor - Ba'ale' le óotsilil te' k'áaxo' ma' jach yayaás ba'alíi jats'uts a wilik k'áax.

Don Justino juntúul koolnáal Huastecoil ch'is'a'an, tu ya'alaás:

-Jach jaaás a t'aan. Kin xiimbaltik le k'áaxo', yaan ba'ax jantbili', yaan yiich che'o'ob, quelites wa pak'amo'ob yéetel waajil ixíim. Jach ku naak'ato'onkilik yaan máako'ob t'aanulúubsiko'ob

le k'áax tu p'aataasto'on k nuukilo'obo'.

-beyo' jach ku loobinsik xNa'tsil lu'um tu ya'alaás jVictor -Waa yaantech u paatalil a wa'alik ba'ax yaan ti' le máako'obo', ¿Ba'ax je' a núuktike?

Don Justinoe' junpuli' tu ya'alaás.

-Loox yaan tu yóolo'ob - tu núuktaj.

Yaan máako'ob ku taalo'ob u yiil le táankelen paalalo'obo' ku ya'alik ti'ob beya', tu yóolal u yaantate'ex páastalile' yéetel ka ch'abaktech sajakile' ka xaan yanaktech ya'ab taak'ine'

K'a'abéet a suut éet láak'ilech wa ma' a k'aatej ch'a'aj k'uxiltikech yaan kalantik a kuxtal, ba'ale' yaan a bo'otikto'on yóolal p'aatik ka' kuxlakech, ts'o'okole' ba'alí in k'aat ba'ax ken a beete".

Wa le táankelen paalalo'ob ma' tu yóotik biino'obo', ku yeyeyk'abtalo'ob ts'o'okole' ku sa'atalo'ob yóok'ol kaab.

Yaan ku luubul yaaxtáani', ts'o'okole' ku biino'ob tumen ku tuklikobe' yaan u jóok'ol taak'in tu yiicho'ob.

Yaano'obe' ts'o'ok ka' ilik, ba'ale' mina'an yiicho'ob mina'an u na'ato'ob.

Don Justinoe' biinij tumen k'a'abéet u biin tu nail. Le j'Kanáano'ob, Ynuén yéetel J-Victore kulajo'ob u yilajo'ob u yookol k'in. Man junsutuke' ka' jook' XNats'il Uj. Tu chinjo'oltajo'ob ñam ka' jop' u tsikbaltiko'ob yéetel k'iki' óolal, úuchben tsikbaloo'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Ich jeets' óolalil ta puksiik'ale' ex yaan k' exla'antik tuukul tu yo'olal:

1. ¿Ba'ax óotsilil t'i ba'alo'ob? ¿Bix jump'iit t'i u p'aastalil u ma'alo'obtaal u kuxtaal máak?
2. ¿Ba'ax óotsili' u yóolal máak?
3. ¿Ba'ax óotsili' ka' tuklik yaanti' Destrucsolos yéetel Nometocao'ob?
4. ¿Yaan wáa máak ichil a láak'óobe' ts'o'ok u bino'ob meyaj Estados Unidos?
5. ¿Ba'ax u jela'ani' máak yaan u ju'un yéetel maak mina'an u ju'un utiál u biimbaj táanxel noj kaaaj?
6. Ichil a noj kaaiale', kaajal wa chan kaaje', ¿Je' wáa u p'aastal a wilik u jela'ani' ichil máaako'ob óotsilo'ob yéetel ayik'alo'ob
7. Le p'eeek óolalo' tia'an je' tu'uxake' jach yaan. Tsikbate' ex ichile' ex wa a wilma' ex p'eeekóolal.

3

Úuchben tsikbal:
U kanan ká'asajil

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U kanan k'a'asaajil

-José yéetel j-kanáano'ob t'i Noj Paaxil yaano'ob Yucatane'. Lu'um táax ya'ab u k'a'asaajil u miatsil. Bino'ob tu k'iwikil Jo', k'iichpan Jo'. Ka kuulaajo'ob tu táanil jumpeel nojoch naaj u yuko'ob waa ba'ax tumen jaach ooxol. Naats' t'iob juntúul máak ku koonol, ka' tu k'aataj t'iob wa je' u yukiko'ob u ja'il pepino yéetel limon, menta yéetel chia. Jaach taak u yukiko'ob leten tu k'aato'ob t'i.

Táan u cha'antiko'obl óoxtúul Destruçsolos kulukbalo'ob naats' t'i le ka'anch'eo'. Yaan wolis taakin tu yiicho'ob lelo' ku yoksik sajakil t'i le Aj-kanáano'obo'. Tu yu'ubaajo'ob u yoota'aj

juntúul máak táan u konik k'axkaal máak.

-iTselen, waye' masewaal xko'olel! Ma' t'aan, ma' ta cha'ik in cha'an. Ma uts tin t'aan in wilik máasewal óotsili'.

J-Martine', juntúul Aj-kanáan, chan xi'ipal ma' kanalbaki', ba'ale' sen yaan u na'at, letie' Aj-ka'ansa Aj-nojoch paax. Naats' ka' chinjo'olnaaj:

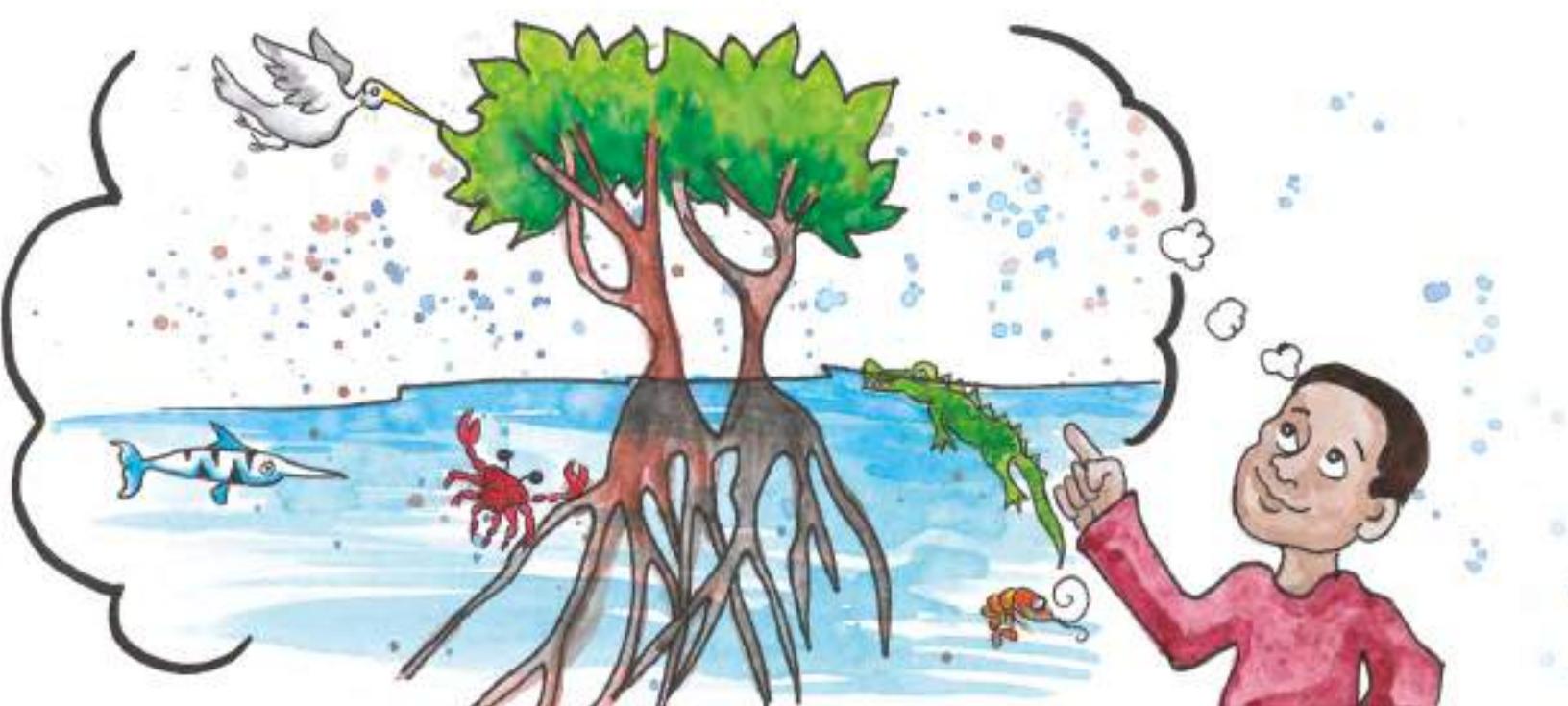
-Bix a beelee'ex - ¿Bix yanike'ex? Tin wu'uyaaj ba'ax ta wa'alaje'ex t'i le óotsil xko'olel ku konik le k'axkalo'. Tak in wojéeltik ¿Ba'ax teen ta wa'alaje'ex t'i "xmáasewal"? ¿Ba'axten ta

wa'alaaje'ex jach paachi yaano'ob?

Juntúul Destrucsolos tu ts'uuts'ik u nojoch chaamal sak u cheen wayabera, tu nūuktaj:

- Tumen je'elbix k a'aliko': máasewalo'ob to'on pets'óolto'ob úuchi'. To'one' k'uch'o'on yéetel le peets'óolalo'obo', ilaawil k u boonil k oot'eel. To'one' tak ka'ansiko'ob meyaj, u kooliko'ob le manglareso', yo'olal u meyajo'ob k éeteel t'i xaan kanan wakax ba'ale' ma' u k'áato'obi. Mina'an u na'ato'ob ba'ale ma'alo'ob u mo'olaykunsikuba'ob; ma' taan u cha'iko'ob k laj kooliko'ob le K'áax ku k'abatik manglareso' - tu tsoola' yéetel k'uuxil- i Xma' na'ato'ob!. Ku ya'aliko'obe' letio'obe' ku tsikbalo'ob yéetel le Lu'umo'. Letio'obe' ku ya'aliko'obe le lu'umo u na'tsilo'ob-tu ya'alaaj,

ka'alikil ka'túul Destrucsoloso wak u che'ejo'ob.

- Martine' tu yilaaj u boonil u yoot'eel le Destrusoloso'obo'ka'tuyila jaach beey u yoot'eel le Chan X-Ko'oleel u p'eeckmao'obo', ba'ale' letie' yaan yiich letio'obe' ma'. Le Destrucsoloso' yaan tio'ob wolis taak'in tu yicho'ob.

Ts'o'okole' tu ya'alaaj t'iob:

- Waka kimsike'ex le manglareso'ob t'i tu péeten lu'umil Yukatano' te'exe yaan a loobilkaba'ex. Tumen le manglareso ya'ab kuxtal ku taasik. Je' K ch'eejele'...

Ba'axe' J-Martine' ma' tu ts'o'oksaaj u t'aani' tumen le Destrucsolos tu makaj u chi'.

- ¿Ma' wáa a wojeli' yéetel taak'in ku laaj yutstaal tuláakal?- tu ya'alaaj- Tso'okole' yaan to'on máak ka'anaaj u na'ato'ob. Je' u páajtal u beetiko'ob pak'il najo'ob tia'al ma' u taal nojoch loobil - Le Destrucsolos tu jaan ts'uuts'aj u chaamal, ka' jop' u ya'alik - U k'asille máasewalo'obo' ma' tu tuubsiko'b u miatsilo'ob. Letio'obe' ma' t'aan u kaxtiko'ob ka' beeyak je'exo'one' letio'obe' u yalbilmá'o'ob le lu'umo', le taak'inó mix ba'al t'i letio'ob ¿Je' waa éejentike? iSaatal u yóolo'ob!

Martine' luuk'i náak yool u yúubik yakach ba'alo'ob.

Jach ku yiilal t'i le maako'ob ku janalo'obo' mixmáak u ts'ama' u yiipil mayakaaj. Lelo' tia'al tuukulbi tumen Yucatane' yakach mayao'ob kajakbalo'obi'.

Le jkanáano'obo' tu k'aato'ob t'i le máak ku kubik janalo' wa u yojel u t'aanik maya; letie' tu núuktaj u yoojel. Ka tu ya'alaastio'obe' tu tanaje' yéetel u yéet kajalilo'obo' chéen le maya ku t'aanalo'. Ti' le máako'ob ku t'aniko'ob mayao'ob yaan wáa máak ku taal janal waye'. Óotsilchaj u yiich ka tu núuktaj:

-Ma', ma' tumen ma' tu cha'abal yokolo'ob, jach je' u p'eeckooltalo'obe'. Kex le a'almaj t'aano' ku ya'lik tuláakal máak k éet ichiluba'o'obe', ba'ale' ma' jaají. To'on k taal t'i úuchben kaajo'obe' je' u p'aastie'tal k yaantal tu'ux yaan le sak wiiniko'obo' wa le mestizo'obo', ba'ale' je'elbix palitsile'. Letie k lu'uma u p'eeckma' u jejelasil máako'ob.

JMartine' tu ya'alaaj t'i José:

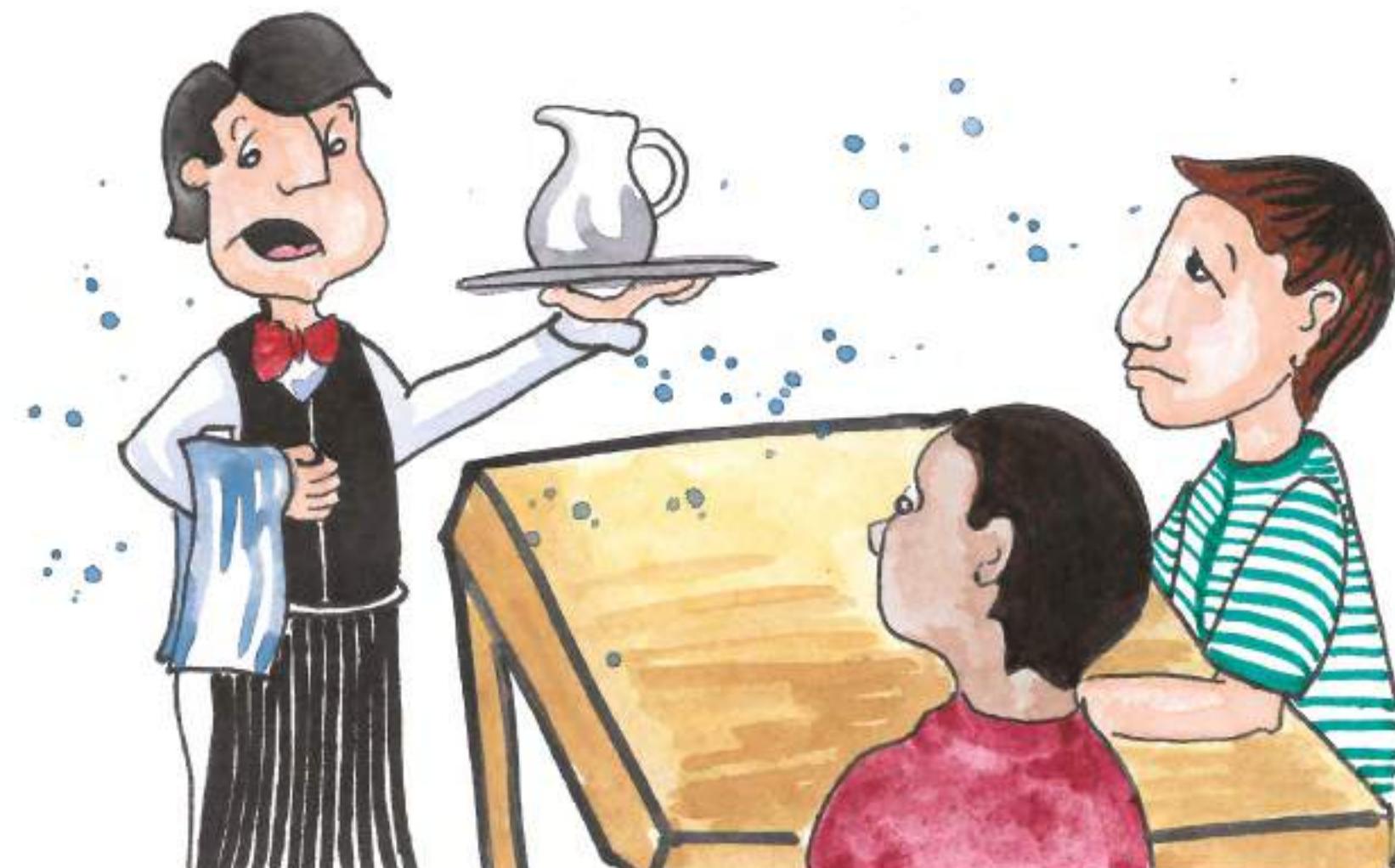
-Teche' waayilech wáaj, žma'? žBa'ax ka tuklik tu yóolal lela'?

-Kin tuuklike' letie máak ku t'oox janalo' ma'alo'ob ba'ax ku ya'lik- tu núukta J-José-Waye' jach talan ka ayik'alchajak maya kaa. Ma' tu cha'abal yokolo'ob t'i ya'abach kúuchil, wa ku yokolo'obe' chéen je'elbix palitsil.

Tene' mestizoen tumen in yuumo'obe

jka'ansaajo'ob, letene' jela'an tu ka'ansaajeno'ob. Ba'ale' kin wilik bix u p'eeek óolta'al uláak'máako'ob. Ku nak'aten tumen mina'an u na'ato'ob le máaxo'ob ku p'eeek óolalo'obo', le máax beetik beyo' mina'an u na'at. Ku tukliko'obe' u boonil u yoot'elo'obe' ku beetik u ka'anal óoltalo'ob tu yook'olo'ob uláak'o'ob; lela' mix jaají.

In na'tsile' tu tsolajten tin chichniij, tuláakal máak kuxane' xKo'olel yéetel xiibe' keeto'ob chéen jela'an u wiinklilo'ob. Ba'ax ku beetik

u jela'anile' leti' u t'aano'ob, ba'ax suka'an u beetiko'ob, u payalchi'ob, u múul meyajo'ob. Lela' leti' u jejeláasil kuxtalo'ob leti'e u k'ichkelmilo' leti'e u yajkunañ xNa'tsil lu'umo. K - ojéel

Ka'abéet ka' paatak tsikbal yéetel le máako'ob jela'an u tuukulo'ob, ka' yaanakto'on u páastalil k na'atik jela'an xaan u kuxtalo'ob, leti'e k beetik a jach máaktalilo'.

Ba'ax k'askunko'one' leti'e' u p'atik a wilik ba'al je'ex u yilik ba'al máake', je'elbix u yúuchul tio'ob le Destrucsoloso'obo' wa le Nometocao' iLelo' jach k'aas!

Martine' ts'o'ok u laaj yu'ubik tuláakal, tu ya'alaj ti':

-leten bakáan Ñame' tu payt'antajech ka' takpajkech je'elbix jkanáanil ti' na'tsil Lu'um.

iJach ya'ab tu'uxku k'uchulapaakat!

Táan u yokol kíne' ka jokba u bino'ob tu kaañil Chontalo'ob tu peeten lu'umil Tabasco.

Tak u k'aañóoltiko'ob ba'ax ku tuklik le úuchben kaañóob tu yo'olal u jejeláasil kuxtal, miatsil.

Tu máanso'ob k'áax ka k'uuchóob te' kajo'. Le kaañáalo'obo' t'íano'ob ti' jumpeel Mo'olay táan u yiliko'ob bix kun u kanáantiko'ob k'áax yéetel u tojol le Kakau ku

meyaštiko'obo'.

Kex le chontalo'ob úuch kaṣakbalo'ob te' káaxo' bail'e', Letio'obe je'elbix uláak' kaajo'obo' u yojelo'ob paak'al yéetel u kanáantiko'ob káax, u mooliko'ob Kakau, ma' unaj u ch'iko'ob wa u kiimsiko'ob uláak' ba'alo'ob ma' k'a'abéet ti'obi tak siinike' yéetel ba'alche'ob je'elbix báalamo'obe' ma' unaj u kiimsiko'obi'.

Ka' tu yilaajo'ob u taal le mejen ñkanáan xi'ipal yéetel le mejen xch'úupalalo'obo' tu ts'ajo'ob keeyen tio'ob tumen jach ooxolo'ob.

Le u Nojochil Chontalo' t'aanaaj ka:

-Tu ts'aaaj u malo'obtak úuchik u taalo'ob tu yotoch. To'one' wayilo'one' tu ya'alaaj k ch'ibale' úuch talak waye'.

Le ñkanáano'obo' tu yilaajo'ob jela'an u t'aan le chontalo'obo' jela'an xan u nook'o'ob, je'elbix uláak' kaajnáalo'ob ti' le nojoch kaajo'obo'. Le nook' ku buukintiko'obo' jach Jats'uts, ya'ab u boonilo'ob u chuuyilo'ob letio'ob k beetik.

Le Noj Mo'olayo' tu beetpaaja. Juntúul ch'ija'an xko'olel kaaaj u t'aan ka' tu ya'alaaj:

-In yaabila éetláak'e' ex suku'une' ex yéetel kiike' ex je'elbix tuláakal te' ex a woosjele' exo' le k k'a'asaajo' k kaajilo' leti' ku yáantiko'on. Le u miatsil ch'ibalilo'. Le k k'a'asaajo' k kaajalo' jach p'ela'an yéetel jach jaaaj.

Le k- k'a'asajilo' ma' chéen ba'ax ka k'a'asik chéen beyo'. U k'a'asajil jump'él kaaje' miatsil k'a'asbéet u k'ubul t'i k ch'ibal t'i k- paalal.

Úuch ka'ach tin chichanile' tin wu'uya', yéetel tin ta'akaj miatsil ku taal t'i in ch'ibalo'ob. Ba'ale' le túubsaló' beey chaak wayakaabe'. Le máak ken utúubsumá'alo'ob paakate', kup'aatik ba'ax jach yaan u tojol. Le miatsilo' k'a'asbéet u ta'akal t'i k'a'asajil.

Suku'une'ex tene'ts'o'ok in ch'íjí'kink'áatik te' ex ma' a p'atike' ex a k'a'asajile' ex mix a túubsike' ex tumen wa ka túubsike' ex beey ku jaatal máake'. Le miatsilo' ku jo'obsiko' on yo'okabi'.

Ka' ts'o'ok le Mola'ayo', bisa'abo'ob yiil le paak'aalo'obo'. Eesa'ab tio'ob u jejeláasil xiwo'ob yéetel le ba'alche'o'obo' mejen yéetel nuktako'ob. Beyxan tu tsikbaltajo'ob ku pak'ko'ob ixíim le k'íchpan ixíim ku janta'alo'. Le jkanáano'obo' jak'a'an yóolol bix u yabila's u kanáantal k'aax yéetel lú'um tumen le Chontalo'obo'.

Chéen lelo' ka' kuch juntúul chan xíipal chontali' táan u yoot:
-iYuum, taat, taata!

iÁalkabnene' ex, ko'otene' ex waye!

Tuláakal kaa'j yéetel j-kanáano'ob biino'ob áalkabi' te' k'aax yaan paachilo'. Ka' k'uch'o'be, ka' tu yila'jo'ob nojoch camiono'ob yéetel máquinas ku bisa'al tumen le Nometocao', aaktáan xaane' jach chika'an jump'él kooche' tu'ux yaan óoxtúul Destrucsoloso' le Nometoca leti' máansik.

Le chontalo'ob túuno' tu müuljuba'obe' ka tu takjuba'ob tu beelle camiono' yo'olal ma'umaan u baats'il le camiono'obo', ba'ale ts'o'ok u káajal

u ch'a'akaj le nojoch che'obo', le mejen xiwobo' yéetel u kú' le ch'ich'o'obo' táan u níiklaajo'ob.

U jo'olile' le Destrucsoloso' tu yawtaj t'i' u nojochil le chontalo'obol:

-iKonto'on a lu'ume'ex in wéetaill! Kin taal in ts'aiktech ya'ab taak'in tu yo'ola: yaan in bo'otik ya'ab taak'in tu yo'ola:, ts'o'okole' yaan in beetik najil xooko'ob waye' yo'olal a kaambale'ex je'elbix to'one'. Beey xaan yaan in ts'aikte'ex yo'olal a kajle'ex k- éetel. Le máasewalo' ma' tu luukúj, iba'ale' yaan a wokle'ex t'i' ma'alo'ob kuxtal!

iYaan koolik le káaxa' yo'olal u p'aajtal u janal u ts'uulil wakax iKu ts'o'okole' k- konik u bak'el t'i' tuláakal yóok'ol kaab! K'a'ajbéet u tséenta'al wakax waye! iMa' náach kíne!

Yaan u ma'alo'obtaal tuláakal kaajo'ob, jach k'a'ajbéet u kúuchul t'i' tuláakal máak yóok'ol kaab. Ts'o'ok u kúuchul u k'iinil a p'atike'ex a jantike'ex le janal suuk a beet ke'exo'. iTaakuniib óolal ken

a ts'aajé'exto'on, to'one' kíki' janal ken ts'ate'ex!

U nojochil Chol tu núuktaj:

-K- xNa'tsile' ma' táan k- koniki'. Koja'an tumen te'ex koja'ankunsik. Le ma'alo'ob kuxtal ka' we'esiko' ma' k'a'ajbéet to'oni', lelo' ku kiimsik máak.

Te'exe' ka ayik'altale'ex, ba'ale' tuláakal kaaje' ka óotsilkunsike'ex je'elbix ta wóotsilkunsike'ex le lu'umo'. To'one' ma' tak suut je'exe'exi'. To'one' k yaabiltmaj u jejeláasil kuxtal, k yabiltmaj

yéetel k' jo'osik yo'okabij k' miatsil to'one' ma' taak ch'óoptali'. To'one' sajako'on ilikba je'elbix te'exe' k' yabiltmaj le ka'ap'eel ich yaanto'ono' je'elbix k'íchkelen eek'o'oba'ku beetiku'jojopanki' beey tuukule', ma' tak yaantal to'on wolis ich je'elbix taakine'.

Tia'al túun lelo' le kaajo' ts'o'ok u muuch'taal yaan mi dos mil chontalo'ob. Ka' joop' u méek'ikuba'ob u muulkuba'ob beey nuuxi' wiitsej

mu'uk'a'ano'ob boox yooko'ob. Uláak'o'obe' biino'ob tu'ux ts'ook o ch'a'akal le nojoch che'o'obo'. Jach óots'ií yiicho'ob tu yaaljo'obe yaan u ka' pak'al le che'o'.

Juntúul le Destruksoloso' óoxtéen tu wak'aj u yóoluts'oon tia'al ka'ookok sajakilt'i chontalo'ob, ba'ale' mixmáak péeknají'. U nojochil le chontalo'obo' chéen tu paaktaj u wolisl jump'éel yich le' Destruksoloso'. Jáak' yóolo'ob tumen xiib u yu'ubikabaj le chontalo'obo' ma' sajako'obi' muukul t'aanaajo'obi'. Ka' tu ch'a'ajo'ob u pacho'obe' ka kukulpachnaajo'obi'. Ka bino'obi'.

Le chontalo'obo sunajo'ob tu kaajalo'ob ka' tu ch'a'ajo'olto'ob tu ka'atéen le Mo'olayo'. Ti' tu ch'a'ajo'ob u t'aanile' ka yaanak máak j-Kanáano'ob te' jo'kajo' yo'olal u kanáantikuba'ob ti' le Destruksoloso'obo'.

Beey xaan tu ch'a'ajo'ob xaan u t'aanile' u ka' pakiko'ob che' tia'al u ka'a yaantal kuxtal tio'ob.

-Je' u páastal u ka' paakal le che'o'ob ch'aakano'obo' -tu ya'alaj juntúul chan Xnuuk yáax t'aanaajo" -, ba'ale' le che'o'obo' xaan u nuuktalo'ob. Le tene' jach k'aana'an ma' u jach ko'olo'káax, yaan kanáantik.

Ba'ale' yaan kúbik oolaj t'i XNa'tsil Lu'um ka' u beet u laj yaantal kuxtal tuka'atéen. Leti' kun k'aasik yaan a sutik le ba'ax ta ch'a'ajo', ba'ax

ka lu'usik ti'e' yaan a suutik tuláakal.

Le Mo'olayo' tu éejenta le ba'ax tu ya'alaś le xnojochmaano'. Kaliik'ubinlaajo'oble Chontalo'obo' le u mo'olayil le jKanáanilo'obo' tu ts'ajo'ob tio'ob u niib óolaś úuchik u taliko'ob. Ts'o'okole' ka' sunajo'ob tu Lu'umil Mejen Palalo'ob tu'ux yaan xaan u noj Mo'olay. Ti' yaan Ñamí'.

Ka' ooko'ob ti' le kúuchil le ka' uuya'abo'ob tuláakal máak walaşchají. Ñame' joop' u kókolik ka'apáak lu'um yéetel u baatabil, juntúul chan xch'úupal Seri k'aam t'aanaají:

-Tia'al u chuumbesa'aj le jets' t'aana',

tuláakalo'on jach k'aasbéet u yaanta na'at ti' le ba'ax ku yúuchulo' yo'olal beeyo' k oojel ba'ax ken beetej. iTo'one' k'aaś óoltano'on je'elbix máako'ob kiimak yóolo'ob! iKo'one'ex k'ay!

Tuláakal le mola'ayo' kaaś u k'ayiko'ob u k'ayil jalk'abnáab Pacifico.

Ka ts'o'oke' J-Martine' tu k'áataj ka' t'aanak.

-Te'exe' waye' ts'o'ok a wilike'ex le ba'ax le unaś a wilike'exo' yéetel le ba'ax way Mexicoe' ts'o'ok a wilike'ex, óotsilil, p'eeekóolal, u biin u ya'abtaś le Destrusoloso' tu chink'eskó'on. Ts'o'ok u ya'abtal le Nometocao' chéen júmp'it máak ku paakat.

Joele' líik'íj ka' tu ya'alaś:

-To'one' yaan k suut yóok'ol kaab, in wojel way te' uja' le mejen paalalo'obo yaan u yiliko'ob bix kun u beeto'ob ma'alo'ob ba'al.

-iBeey ixtako! -tu ya'alaś Ñam. Ka' ts'o'ok le Mo'olay meyajo'.

K'UBEN TI' KAAJ

Muuch'ajba'ej ka a wa'ale'ej:

1. ¿Le p'ekóolalo' t'i kaaj wa u t'aan máake' tu'ux ku taal?
2. ¿U boonil yoot'eel máake' ku ma'lobkunsik wáa juntúul máak?
3. Le úuchben kaajo' kajakbalo'ob tu'ux yaan ya'abkach kuxtal. Much'aba'e'ej ka wile'ej u Jejéelasil México ts'o'okole' ka wilike'ej beey xaan u Jejéelasil kuxtal yaan yóok'ol kaab.
4. A'ale'ej aktáan t'i a batsile'ej ba'ax ta tukultaje'ej yo'olal Jejéelasil kuxtal yéetel Jejéelasil u miatsiil máak.
5. ¿Ba'ax ta tukultaje'ej yo'olal le ba'ax tu ya'alaj u jo'oli' le chontalo'obo' t'i le Destruçsoloso'?
6. Tio'olal k'a'asik u nojbe'enil k lu'ume' kone'ej u'uyik u k'ayil lu'um.

K'UBEN TI' TEECH

1. Túuxt jumpeel ts'ib t'i máax ka' tuklik u p'ekmaech, waa u p'ekma' uláak' máako'ob; tsool t'i letie' tuukul beya' ma' paatali. Ma' kaajak a ts'ibtike' yáax táanile llaaj wil bix kuxa'anilech. llaaj wil bix u nook'o'ob u boonil u yoot'eelo'obut'aano'ob, wakupáastalyoklo'ob t'i kúuchil kóonol wa janal. Ken yaanaktech u xuul a tuukule' ts'ib jumpeel túuxta ju'un. Tukultej le uláak' xookil úuchben ts'ikbal u Tuuch XNa'tsil Ujo' yaan u xo'okol le ts'ib ta mentajo' tia'al ka' laj kaambalnako'on.

U k'ayil lu'um

In yamail Xna'tsil
Teech k lu'umil
Ta yéeyaj uj
Jach bey kiike'

A waalo'obe' ku k'aayikecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xch'úupalal ku méek'ikech
Ichil u ts'u' k'áax

Ichil a jo'obnel
Ta nuupaj k k'ab
Tú'ulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'ap'tiko'ob
A noj siibal
U k'áat u konolchajó'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kíimsajkech
U k'eeexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'a'abnáab

U tuuch Ujé'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóotaaj
Ka' p'áatak a yajkunaaj

K'axik t'áan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik t'i k'aayil
Ma' tu p'aajtaaj k'exik
Mix tu p'aajtal manik

Talia Vázquez Alatorre

4

Úuchben tsikbal:
U e'esajl ku tuus

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U e'esajil ku tuus

Ti jum'éel nojochka'anaaj meenjá'an yéetel néeno'ob u tuukul máako'ob jach yojelo'ob tumen ka'anal naajo'ob, t'i' ku meyajo'ob mi kamp'éel mil máako'ob. Tu ka'analil noventa y ochoe'pisoe' t'i' yaan u Directivo t'i' Corporativo Multinacional t'i' México. T'i' ku tuukla'ajj ba'ax kun bétik yosa'al meyajj ku bétik le nojoch mo'olay meyajo'.

Yaan u chan ich joonaaj yéetel ka'anal kii'chkelem a paktik tuláakal le noj kaajo'. Naajo'ob jats'utstako'ob, kii'wiko'ob che'o'ob, kúuchil báaxal. Ba'ale te' naacho' ku yila'al naajil máako'ob jach óotsilo'ob.

Jump'éel kúuchil ku taal meyajj wolis, jats'utschaaja'an

yéetel polbiche'o'ob jats'uts', jump'éel kúuchil jach jats'uts tu'ux yaan jump'éel ka'anche', maanaaj mi treinta u káanche'o'ob menta'an yéetel u k'éewelil ba'alche'o'ob, yaan u nu'ukul tu'ux ku yúuchul t'aan yéetel je'maaxake' yaan yóok'ol kaabe t'i' tu Corporativoi Multinacional.

Jo'túul u baatsil le Nojpaaxo', yo'olal jach u páajtalile' kuch tak te'elo' tumen ma' tu yila'al.

Le muuch'táambalo' kaaj las diez. Jach séeb kúcho'ob. Le Destrusoloso' laj xiibo'ob u nook'obe' laj beyo'obo' chéen u corbatao'ob jela'an. Ken u meek'ubao'obe' ku much'taalo'ob müukul t'aan ichiluba'ob.

Man junsúutuke', tuláakal kula'jo'obí. T'aab le nu'ukul cha'ano' chikpa's juntúul Destruçsolo cincuenta u ja'abil ja'ts'uts u nook' ba'ale' chéen jump'éel yi'ich beey wolis taak'ine'. Leti' u jo'oli' le Destruçsolo way te noj lu'uma'.

-Éet láak'e'ex -kin wa'alikte'ex -táan k ba'ateelta'a. Tumen jts'aak ya'jo'ob tus jkanáan káaxo'ob, xaak'ano'ob yéetel máasewal kaa, mina'an u na'ato'ob mix kaxaan ja'jo'obí; kák'as máako'ob, ma' táan u na'atiko'ob mix ba'al yook'ol kaab. Mixba'al yojelo'ob. !túuntúnkij yi'icho'ob!

iKu tuukliko'obe je' u paa'jal u chéechilo'ob k éetele! iMa' tu paa'jalo'obí! - tu ya'ala'j -. Ts'o'ok in wa'alikti'o'ob yo'ola'j ma' u sa'atal yóolo'ob.

Le ko'ko' máako'oba' ku ya'aliko'obe' yaan biin u k'ekiko'ob le a'alma'j t'aano' yo'olalle janal k'konika' ma' u tsa'aya'jistik ko'ja'anil ti' tuláakal máak iJe'elbix a wu'uykexo' éet láak'e'ex! Ku ya'aliko'obe' u kaa'nalil México'e' jach pi'itmáanja'an u polokilo'ob. Ku ya'aliko'obe' le janal k-koniko' leti' beetik u poloktalo'ob.

Juntúul le Destruçsolo'so' yaan ti' le ka'anche'o' tu ya'ala'j:

-Yuum, wa ka éejentik tene' -táan u ya'alik,beyxan táan u cha'antik le nu'ukul cha'ano'-, taak in ts'ik ojéetibi ti' te'exe' le tuskep máako'obo' le ba'ax ku ya'aliko'obo' tu yo'olal le ko'ja'anilo' jach jaaj. Ba'ale lelo' mix ba'al yaan k'ili'ki'. To'one' máako'on k koonol beetik, to'one' ma' jts'aak ya'jo'oni' ?Ba'axten ku ya'aliko'ob to'on polokkinsko'ob? Ts'o'okole' in wooselile', to'one' ma' táan tojoch'inko'ob ka xi'ko'ob maan le ba'ax k beetiko' iKu maanko'ob tumen jach uts' tu t'aano'ob u jantiko'ob janal

ma' paatali', to'one' chéen konol beetik!

Tuláakal laaj che'ejnaajo'ob le much'laajo'ob te' Ka'anche'o'.

-beeyo' - tu ya'ala'. Tak in kin chiinjo'oltik tuláakle'ex tumen jach ma'alo'ob le tuukul ka' tsüike'ex tu yo'olal a wilike'ex bix je'ek koonik le janal to'oba'no'. U jach ma'anale' le k- e'esik ma'alo'obkbiin. Lekj-kaxan jaajo'obo'ubeetma'ob yo'olal ken e'esik ti' le nu'ukul cha'ano' le ba'ax kooniko' ku ja'iltaal u chio'b ku bin yáalkaab u mano'ob.

-Jaaj ba'ax ka wa'alik- tu ya'ala'j juntúul kulukbaal te' mayakch'eo', ba'ale táan u káajal k to'opoj. Táan u muuch'kuba'o'ob le kúuchil ts'aako'obo' le nojoch na'jil xooko'obo', le mo'olayo'ob ku maano'obo', le máaxo'ob kanáantik u toj óolal máak. Ku ya'aliko'obe' táan u muuch'kuba'o'ob tia'al u ka' jeelbesiko'ob le a'almaj t'aano' tu yo'olal le janal koniko' waa ma'e' ma' túun cha'abijs k koonik.

-U ja'jile' ts'o'okunáaksiko'obinwóol - tu ya'ala'j ulaak' máak-. Ku ya'alale' ma' táan u chukik le taak'in tia'al u ts'a'akaj le máako'ob koja'no'obo' tu yo'olal u jantiko'ob le janal k- koniko'; ku ya'aliko'obo' le k'áayta'aj k beetiko' jach ya'ab, ku ya'aliko'obe' k tusik biin le maako'obo'. Letio'ob biin ku kanáantiko'ob u taak'no'ob.

-iBa'ax ken u yojeltiko'obe! - tu ya'ala'j le máax ku t'aan ti' le nu'ukul cha'ano'. Mix juntéen yanak jump'él nojoch kúuchil meyajtio'ob. Jach tuláakal le máaxo'ob táan u paklan t'aano'obo' ka'ap'él yiicho'ob, mina'an u woolisi yich je' bix taak'ine'. ¿Ba'ax ken u na'ato'ob le ba'ax k- ilik to'ono'?

Tuláakal waak' u che'ejo'ob . Táan yúuchul lelo' le j-kanáanilo'obo' yéetel le Noj Paaxo', ma' tu yila'alo'ob mak xaan u chio'ob, ichil u tuukulo'obe' ku t'aano'ob ku ya'alik bix mina'ani' u na'at le Destruksoloso'obo'.

Letie' ku t'aan te' nu'ukul cha'ano' tu ka' ch'a'aj u sakacht'aan.

-Te' muuch'táambala', tia'al k chii'k u t'aani'-

tu ya'alaás- Táan k payt'a'anta'ás tia'al k xookik ka'kuchko'on ti' jump'éelil tuukul.

Kin k'áatikte'exe' in wéetaile'ex, ma' bine'ex. Mix a k'amike'ex. A tsikbale'ex, yéetelo'obe' mix tu'ux kubiske'ech, tumen kun jo'obsko'ob jaytúul máak k'ója'an yéetel bajux u tosol ts'aak, jaytúul chanpaal yaan ch'újuk k'íik ti' yéetel cáncer. U malo'obile' kin wa'alik te'exe' ma' bine'ex ti' u mola'ayo'ob, k'aase'ex to'one' ma' táan tsikbal yéetel máak mina'an u na'at.

-Ba'ale'wa ma' táan k biine' ma' túun takmuk'te' ba'ax kun jets'elo' -tu ya'alaás le Destruçsoloso'.

-iT'i to'one' le a'almaás t'aano' ma' k tia'ali! -ootnaás te' nu'ukul cha'ano' oka'an kisin ti'-Le a'almaás t'aan k tia'alo' leti'e' kóonolo'. Jump'éel k'ab ma' tu ch'íikpaás le k jala'achil to'on.

Le kúuchil Koonolo' k p'aaxma tuláakal ba'al malo'obil ti'; tecnología yéetel ku beta'al le ba'ax kooniko', le koonol xaan ti' tuláakal yóok'ol kaab, u nojbe'enile' u senkech ya'abta'al le Nometocao' k paalitsilko'obo'.

Wa le jts'aak yajo'ob yéetel le jkanáan k'áaxo'obo' ku beeta'al le ba'ax ku ya'aliko'obo' ts'o'okole' ma' tu cha'abalk-koonik le k janal uts tu t'aano'obo', yaan k- túuxtik a'albil tio'ob le Nometocao'obo' saatal yóolo'ob tumen tak u jantiko'ob u janal óotsil máak. Kex letio'ob

óotsilo'ob, yaan u ch'aaj k'uuxilko'on tumen letio'obe' tak u beetikuba'ob je'elbixo'on to'one'. Yaan k a'lik tio'obe' le janal k- beetiko' ts'o'ok ma'alo'ob k- kiimsik mix tu meentik loob. iJe' bixake! Úuch jop'ook k- beetik yóolo'ob.

-jach jaas ba'ax ka wa'lik in yuum- tu ya'alaš juntúul Destruçsolo chuka'an u yóol -, mix táan k paklan muuk' yéetelo'obi. Letio'obe' chéen tu junalo'ob ku lúublajo'ob t'i k xnuup', letio'obe' ku ts'ko'ob to'on le ba'ax k'aabéet ojéeltiko'. Yéetel le ba'ax k'aabéet ojéeltiko' utia'al k tséentik

le kúuchil Koonolo', tuláakal ba'al yojel, tuláakal ba'al ku páastal u beetik.

Ichill lajump'éel ja'abo'obe' ts'o'ok k- suutik ya'ab máako'ob Nometocao' t'i tuláakal yóok'ol kaab, kuxa'ano'ob ichil jumpp'éel kuxtal chéen yaan tu tukulo'ob : letie' kun ts'ikbatikte'exo'. Letio'obe yaan u jantiko'ob le ba'ax k'áate'. Ts'o'okole' yaanili' u kinilo'obe', žma' wáa beyi'?

Lelo' in láak'e'ex, yaan k kaláantik k baatsilo' unaš u ma'alo'ob janalo'ob. K'aase'ex ma' unaš u jantiko'ob ba'al jach ch'ujukil. To'one yaan

k- na'at ma' unañ k- jantik le janal k- beetiko'.
To'one' yaan k na'at.

Ka' tu yu'ubaajo'ob le ba'ax tu ya'alañ le Destruçoloso'obo', le j-Kanáano'obo' tuyilaajo'ob le ba'ax tu jantajo'ob yéetel ma'alob ba'al táan u yuk'iko'ob: tuk', galletao'ob, café orgánico, u k'aab yiich che'ob yeetel ja'. Mina'an siis ja'. Mix janal toba'antako'ob yéetel nylon.

Tu ts'o'osbale' le much'táambalo', le máak yaan te' nuukul cha'ano' tu ya'alañ:

-Tene' yaan in ka'anal t'aanik t'i u nojochilo'ob mayak che'ob. Yaan in laaj tsoolik tu yo'olal ma' in t'aan yéetel máak ka'ap'eel yiicho'ob ma' táan

u na'atiko'ob ba'ax yóolal le taak'ino'. Teen kin beetik. Te'exe' túuxte'ex máak chéen ba'ale' ma' u bo'bo'chi', chéen ka' u yiil ba'ax kin beetik.

Máan júmp'it kíno'obo. Kuch u kínil u yiilal ba'ax kun beetbi yéetel tu yo'olal le janal ma' paatalo'. Le mo'olayo' yaan u beeta'al yéetel jejéelas máako'ob, tumen t'i kun taal u jaasili'. Tumen le payt'ano'obo' u yojéelo'ob wa chéen ka paakate' ma' ta k'aaj óoltik tuláakal mix a wojel ba'ax beelil juntséeli' kan a ch'aé'.

Le mola'ayo' ya'ab ba'alo'ob biin ku taasik. Ka' jooop' u kuchul jejéelas máako'ob táanxel kañilo'ob, jela'an xaan ba'ax u k'aato'ob, jela'an xaan u ch'ibalo'ob, yaane' yaantak'intio'ob yaane' mina'an, ba'ale' tuláakalo'ob ka'ap'eel yiicho'ob.

Máako'ob u yabilmañ le toj óolalo', u ts'aamañ yóolo'ob u kaláantiko'ob mejen xchúupalal yéetel mejen xíipalaal. Te' uláak' t'iits'o' t'i yano'ob kantuul Destruçoloso'ob.

Ka' tu yilaajo'ob jach tu jaasil táan u yilaaj u k'aasil le janal ku koniko'ob. Le wolis taak'in icho'obo' beey nuka'aj jooole'.

-¿Ba'ax unañ a wa'lik tu ya'alañ le jach ya'abil k'ója'anil yaano? -tu k'aataj juntúul jts'aak yañ.

Le Destruçoloso' ootbij tu

núuktaj t'i:

-iYaan u p'áatal ma' táan k- náajaltik taakin yéetel le ba'ax ka wa'aliko'? ¿Le toj oolilo' ma k'aaj béeti' ma' wáa a wojeli'? Le u jalk'abil kuxtal a beet a wuk'ik wa a jantik je' ba'axake' le yaan.

Le jts'aak yaajo' tu núuktaj:

-Beyo', unaj yéeyik u jáalk'abijs, ba'ale' ma' yéetel tuusi'. Te'exe ka wa'alike'exe' le galletao ku jantik le chanpaalo' yaan u muuk'ansik; ba'ale' ma' jaañi'. Sen ka' wa'alike'ex wa ka uk'ik ja' tañ chiujuke' sen yaan u taal kiimaki' óolil t'i máak; chéen ku taasik kiimsaú máakijs, polokijs, wa chiujuuk kiiik' t'i mejen paalaú.

Ok k'uuxi' t'i le Destrucsoloso ka' tu ya'alaú t'i u laak'ob ka' jooók'oko'ob yéetel leti'. Ka bino'ob u ya'alo'ob t'i nu'ukul cha'an yéetel le radioo tu'ux ku k'askunta'al u jo'ol le Nometocao', le ba'ax ku tuuklik u beetal yéetel le janal ku beetiko'obo', k'as yo'olal u jalk'abi máak uts'o'okbale'-ma'patjilo'ob ma' u yaalo'obi' -bey xaan biin u k'áat u loobilsa'al le nañil koonolo'.

Ba'ale' le j-kanáano'ob u Nojil Paaxo' yojéelo'ob u jañil: ba'ax

tsikbatabe' tu yo'olal wa ma'alo'ob kunsiko'ob le janal ku beetko'obo yo'olal ma'ukimiko'ob máak ba'ale' ma' u k'áat u beeto'obi'. Chéen jumpeel chan k'ool ku beta'altio'ob t'i u koonolo'ob ka' u yilo'ob le ba'ax ku bate'iltiko'obo' ma' Yuum kúñi'.

K'UBEN TI' KAAJ

Wolis muchle'ene'ex tia'al jeets'nak'il:

1. A'ale'ex ba'ax ka jantike'ex ma' jach janalí, ba'ale' uts ta t'aan a jantike'ex.
2. Tukle'ex: ¿A xookmae'ex le ba'ax ku ya'alik tu'ux toba'an le ba'ax ka jantike'exo'.
3. A'ale'ex ¿Ba'ax ka beetike'ex yéetel u to'obil le ba'ax ka jantike'exo?
4. Ts'ibte'ex t'i tu nu'ukul ts'ib jop'eel e'esa'jil koonol ma' jaa'jili'.
5. Yaan a beetike'ex jump'eel ketlan. Yaan a beetike'ex u ma'anate'ex le ba'ax kakonike'exo'. Yaan a beetike'ex jump'eel ts'ib tia'al a k'aytik a koonole'ex, yaan a wa'aliike'ex ba'axten k'a'abéet u ma'anatech. Je' u p'aastal a we'esike'e'x yéetel paaxe'. Le k'áatajo' ma' u maan 40 segundos. Yaan a we'esike'ex t'i le semana ku taalo' ken u ya'al le x-ka'ansa'jo'ob yéetel j-ka'ansa'jo'ob.

6. Jach k'a'abéet a láak'intik le u k'ayta'jil a koonol yéetel jump'eel nojoch jú'un, yaan u bisik tuláakal le ba'ax yeetel ku beeta'al le janalo'. Ma' una'j a tuus yéetel le ba'ax ku bisik ichil. Ba'ale t'i le k'ayta'jo' je' u p'aastal a beetikaba je'elbix Destrusolos wa jkanáanil yóok'ol kaab. T'i le k'ayta'j ken a beeto' utia'al le Nometocao'.

Bejela'e' kane'ex yéetel k'aye'ex u k'ayil letie' k'ay u beetma Cepillin ku taal t'i le u'uya'j áanalte'a'.

U núuktajile' yajkunaј

Ken a wúuy sajakile'
Wa ku nookoychaјle'
U núuktajile' ti' yaan ta wiknale'
Chéen yaan a wúuyik

Yéetel u yanyan páastalil
Ka' tsík u tojol yajkunaј
Le yóok'ol kaaba'
Yaan u ma'alo'obchajal...

Ma' unaј u yaantal looxi'
Mix yajkunaј ti' taak'in
Mix a beetik bey ma' a wojel mix ba'alí'
Chéen juunal
Chéen xiibil
iChéen janal yéetel juunal!

U kínil yajkunaј
U kíinil náay
Kuxtal ma'alo'obil
Yéetel éetail

Kaxt ichil a puksiík'al
U núuktajile' yajkunaј.

Ma' unaј u yaantal looxi'
Mix yajkunaј ti' taak'in
Mix a beetik beey ma' a wojel mix ba'alí'
Chéen juunal
Chéen xiibil
iChéen janal yéetel juunal!

U kínil yajkunaј
U kíinil Náay
Kuxtal ma'alo'obil
Yéetel éetail

Kaxt ichil a puksiík'al
U núuktajile' yajkunaј

Kaxt ichil a puksiík'al
U núuktajile' yajkunaј

5

Úuchben tsikbal:
U nojoch nu'ukul paakat
máak

U tsoolaśil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaś wa xka'an-saś xook le boonilo'obo'.

U nojoch nu'ukul paakat máak

Le Destrucesoloso'obo' yaantio'ob jump'eel kúuchil tu'ux ku meyaj u j-kaxan jaaśo'ob. Yaan ingenierobi, quimico, fisico, taak biologo, beey xan analista de datoso'ob, kalan taakino'ob yéetel xaak'al kaajalo'ob. Le Destrucesoloso' ku yiliko'ob máax p'ela'an tia'al le xooko' tia'al ka páastakuts'a'abal meyaj t'i. Yaane'ken ts'a'abak meyaj tio'obe ma' tu yóotiko'ob. U láak'o'obe' ku kexla'antik yiicho'ob yéetel le wolis taak'in tu yiicho'ob.

Le kúuchil kaaś oola'an jé'elbix «Laboratorio Global t'i Ciencia yéetel Tecnología». Te'elo, le Destrucesoloso', ku beetiko'ob u p'áatal le woolis taak'in t'i le j-kaxan jaaśo'obo', ma' u k'áato'ob ka yaanak yiicho'ob tuka'atéen yéetel le jaats meyaj yoojelo'obo', jé'elbix Ñame' ku k'abatik especialitiso'ob.

Le especializaciono' ma'alo'ob ku yáantik le

kaaśo' ba'ale ma' unaś u sa'atal u ka'a iichilo'obi'. Ba'ale' le Destrucesoloso ma' tu páastal yiliko'ob tuláakal ba'al chéen taak'in ku yiliko'ob. Te kúuchil meyajó' ku k'abatik Laboratorio Global chéen juntúul ma' táan u tu'usul tumen le Especialitiso'ob. Ba'ale' k'ala'an. Letie' x-kaxan jaaśilo', layli' yaan ka'ap'éel yiiche'. Ba'ale' k'ala'an t'i jump'eel xma'aben yaanti' tu xuul u ka'analil le nojoch naśo'. Le x-kaxan jaaśilo' u k'aaba'e' Kúkuti.

Le j-kaxan jaaśo'obo' ku meyajó'ob t'i jump'eel chan kúuchil, ku beetiko'ob jump'elí

ba'ax ku k'ubenta'al tio'ob. Je'elbix: ba'ax beetik u nojochtaj le che'o'bo', bix je' u p'aastal u beeta'al u jan núuktale', ba'ax je' u p'aastal u beetik le ba'ax ku jantik máako' t'i u wiinklilo'ob tia'al ka' patak u p'áatal k'as janal, u láak'obe' t'án yiliko'ob bix je' u p'aastal u jach k'ítaal le chukuao' tia'al ka paatak u túusu le Nometocao. Tu kaabali le nojoch naajo' yaan jkaxan jaajo'ob t'án u yiliko'ob bix je' u b'ëeta'al tia'al ma' u jach paakat máak.

Le Destruksoloso'u betmaj le kúuchil meyajo' ku k'abatik Laboratorio Global tia'al ma' u tsikbal mixmáak ichiluba'ob. Mixmáak yoojel ba'ax tia'al kun k'a'abéetchaja' le ba'ax

à'alan t'i ka' u kaxtiko'ob, mix yojelo'ob bix kun k'a'abéetchaja' xe'xe't'aan le miatsil ku kaxtiko'obo'. Le Destruksoloso' máantats' t'án u ch'e'enetiko'ob ba'ax ku betik le ken yilaajo'ob ts'o'ok u na'akaj yóolo'obe' ku jalk'abtalo'ob tia'al ka báaxalnako'ob tia'al u jan náaya jyóolo'ob. Ts'o'okole' ku yóoksalo'ob t'i jump'éel chan kúuchil tia'al u cha'antiko'ob t'i jump'éel núukul cha'ane' u ki'ichkemil yóok'ol kaab, ku cha'antiko'ob máako'ob ki'ímak yóolo'ob jats'uts u nook'ob jats'uts' túux ku bino'ob xixiimbal yéetel tuláakal ba'al ku ma'ana jio'ob. Ku tuuslo'obo'. Le j-Kaxan jaajo'ob t'i u Laboratorio Global ma' u k'áat ch'íiko'ob mixba'al. Ma'alob u

náajalo'ob; u k'eaxmaajo'ob u yiicho'ob tu yó'olal taak'in. U yilmaajo'ob kúuchil koonol ku tukliko'obe' u meyajo'obe' jach k'aasbéet tia'al u ma'alob kuxtal máak. Kex ka' nak'ati'obe' ba'ale' jaa'. Le kúuchil koonolo' ku nojochtaal ba'ale' le máako'obo' ku k'oxa'antalo'ob.

Te' tu'ux k'ala'an Kúkuti yaan nu'ukulo'ob tia'al u yiilal éek'o'ob yéetel mejen ba'alo'ob je'elbix microscopios. Le nojoch nu'ukul cha'an. Jump'éel ba'al u bëetma Kúkuti, t'i ku p'aastal yilik le kaajo'obo' yéetel le K'áaxo'. Le nojoch u ba'ali' nu'ukul cha'ano' yaanti' ya'ab sáas iich, tià'al ka p'aaschajak yilik bix u biskuba le kaa'j yéetel le K'áaxo'obo'. U yo'ola'j xKúkuti ka' tu beetaj le nu'ukul tia'al yila'al ba'ax yaan yiil máak yéetel ch'aak ik'al wa uláak' ba'al je'elbix jàats' chaak wa tuláakal le ba'ax ku yúuchul yóok'ol kaabo'.

Te' k'in ma' ma'achake', X-kúkuti ku meyaj ka'ach t'i jump'éel na'jil xook tu'ux. Jach yaan u ná'at t'i, ku ka'ansik ba'ax yaan yiil máak yéetel le K'áaxo'.

Máantasts' táan u beetik mola'ayo'ob tia'al ka' ila'ak bix u tuukul úuchben le kaajo'obo' bix yilik le K'áaxo' le ka'ano' tuláakal ba'al müul anik. T'i le meyaj ku beetika' máantats' tu payt'antik úuchbeen kaajo'ob tià'al u ye'esik u miatsilo'ob bix yiliko'ob tuláakal ba'ax yaan, yéetel le ba'ax yaan to'ono'.

Juntúul Destruçsolo'e' ooka'an meyaj t'i le noj na'jil xooko' ka' tu yila'j u miatsil X-Kúkuti' ka' tu ya'ala'j t'i je' u p'aastal u kaxtik ma'alo'ob meyaj

t'i ichilo'ob. Kúkuti ma' tu yoot'i tumen yoojel k'as ku beetik a jaan jaantik wa a manik je'ba'axake'. Tu tsolajti' ba'ax yaan yiil máak yéetel le loob ku yúuchul yóok'ol kaabo'. Ba'ax túun ku beeta'al tumen letio'ob chéen óotsiilkinsaú máak táan u beetiko'ob.

Le Destruco'oso ook kisin t'i. Ba'ale' ka' tu jan tuklaje' je' u k'a'ajbéetchajáu le ba'ax yoojel le j-ka'ansajo' t'i u Laboratorio Global u k'áati' wa ma' u k'áati'.

Je' túuno', táan cháake' ooka'an k'in xaane' ka oko'ob tu taanaú ka bisa'abi'. Ts'o'okole' ka'

K'aal tu ka'analil jump'éel nojoch naú tu'ux yaan le kaxan jaaajo'obo'. Ba'ale' k'ube'entanti' ka' u tuuklale' bix ku pa'abi' tulaákal ba'al tia'al ka p'aatak tuláakal yo'olal koonol yéetel taakin. Ba'ale' x-Kúkuti suka'an t'i u yilik bix kun u xaankunsik u meyaj ts'aba'an t'i ku ya'alik tio'obe' le meyaj ku beetiko' jach xaan ts'o'okole' yaan ba'ax ku joo'kot'i ba'al ma' beeyo'. Ma' túun yojelo'ob le Destruco'oso'. Ba'ale' x-Kúkutie' tu jach meyaj tia'al ka p'aatak u kaxtik bix je' u p'aastal u laj yiila'al tuláakal yóok'ol kaab. Letie' yoojel bix je' u p'aastal u ka' yaantal miatsil ka paatak o jalk'abta'al u tuukul le kaxan jaaajo'obo' macha'ano' tumen le Destruco'oso'. Yoojel le j-kaxan jaaajo' yéetel le k miatsil ch'ibalo' je' u k'a'ajbéetchaja t'i le Nometocao'obo' tia'al u p'iil yiicho'obma'u éejentiko'ob le ba'ax kuya'alikti'ob le Destruco'oso' ka paatak u paakato'ob.

Jump'éel k'ine' jMartin yéetel Joele', Noj Ka'ansajo'ob t'i le Noj Paaxo' t'i mejenpaalalo'obo', oko'ob tu Laboratorio Global t'i Ciencia yéetel Tecnologia, tumen letio'be yaantio'ob u p'aastalil ma' u yila'alo'ob, tia'al u yáantiko'ob Kúkuti.

Tu kaxtiko'ob túun t'i u ka'anilil le nojoch naú' ka' ooko'obe' tu yáax yila'alo'ob jek'ab le jona'jo'. Ka tu yila'alo'ob juntúul j-kaxan jaaúj táan u beetik jump'éel ba'al tia'al ka wak'ak. Ka jach

naats'o'obe' t'i' jump'él computadorae' tia'al ka
páatak u xookiko'ob u k'aaba' u meyaje" " Tukulil
meyaś tia'al ka'wak'ak TNT T+T. Tukaxtik jump'él
nu'ukul tia'al u kiimsik dinosario'obo". iBa'ax lelo'i
iBix je' u páastal u tu'usul juntúul j-kaxan jaaj!

«iBa'ale' le dinosario'obo úuch ch'e'esaško'ob
yóok'ol kaab!», tu tuklaś Joel.

U jaajile' le túumben ba'al ku wak'alo' u
k'áato'ob tia'al u wak'ob tu ts'uú' lu'um tia'al
u jo'osiko'ob petroleo, ku k'askuntik ja' yéetel ku
loobinsik x-Na'tsil Lu'um.

J-Martin yéetel J-Joele' táan u kaxtiko'ob
Kúkuti tumen u yoojelo'ob leti'e' je' u páastal u
jo'osa'al yo' kaabiś u miats'il tia'al u yáanta'as
tia'al ka' áanta'ak xNa'tsil Lu'um t'i' le loob ku
seen taalo'.

Ts'o'ok u sen kaxtiko'obe' ka' tu
yilaśo'ob kulukbaś Kúkuti t'i' le noj
nu'ukul ilaj ba'alo'. Kaxta'ab
kulukbaś t'i' le nojoch nu'ukul
cha'ano' chéen tu jach
paktik.

Ka' bin u méekiko'ob.
-žKúkuti? -tu
ya'alaśo'ob yéetel
koom óolal ma' u
jáak'al a wóol. Tene'

Joelen yéetel j-Martin j-Ka'ansaśo'ón t'i'...

Kúkuti t'aanaś tia'al u ya'alink tio'ob:

-iTú'ux yaan le Nojoch Paax tu Lu'umil mejen
paalalo'obo! iMa' tu xaantal u k'uuchulo'ob! Táan
pa'atikko'ob.

žBix yaanik chan xi'ipal yéetel chan x-ch'úupal
te' Ujó?

Joel yéetel j-Martin tu paaktaś yi'cho'ob
jaka'an yóolo'obi Le j-Ka'ansaśo' u k'aaj óolo'ob!

-žBix a wojéeltik máaxo'oni? -In wojel tumen
in k'aabae' te' tin kaaśalo' tu t'aaní purepechae'u

K'áat ya'ale' " Uj. Le k- nojochilo'obo' te' tin chan kaajo' u ya'almaaj to'on tuláakal u páajtalil Uj, tu yéeyajo'on tia'al kaxtik u ma'alobil t'i xNa'tsil Lu'um. Le tene' tin ch'a'aj u beelili' in beetikkinbaaj x-kaxanjaaj. Le Destrucsoloso ma' tu páajtal u maanikeno'ob tumen yaanten u miatsil in ch'ibal. Kex K'ala'anen, yaan ya'ab ba'ax kin wiliik tu'ux yaanen.

In wojel yaan a taale'ex tumen ts'o'ok jach u k'asta tuláakal ba'al yóok'ol kaab. Ma' táan k páajtal k topik le Destrucsoloso wa ma' jek'áatik yiich le Nometocao'ob wa táan k'áantiko'ob u kaxta'aj jalk'abilo'ob. Teen Waye' táan in wáantikle j-kaxan jaajo'ob ts'o'ok u suut Destrucsoloso'ob. Letio'obe' in j-kaambalo'ob te' tu najil xooko'. Wa ku yiliko'ob le nojoch ba'al tia'al cha'ano' yaan u lu'ubsiko'ob le wolis taak'in yaan tu yiicho'ob.

-¿Ba'ax yaan k beetik túune' yaan k ilik u jalk'abilo'ob? -tuk'áataj J-Joel yéetel J-Martin.

-Jach Beyo'. Yaan in túuxtik t'aan t'i Ñam, tu'ux kun káase. Kin túuxtik méek' t'i tu Lu'umil Mejen paalalo'obo.

J-Joel yéetel j-Martine' luuk'o'obi' tu p'aato'obo Kúkuti yéetel u e'esa'jil náach k'iin.

K'UBEN TI' KAAJ

Wolis muchle'ene'ex tia'al jets'nak'il tsikbate'ex:

1. ¿Ba'axten tuusil ku beetik le especializaciono', wa"especialitis", ku beetiko'ob loob wáa?
2. ¿Bix u meyaj le nojoch núukul chá'an yaan ti' Kúkuti?
3. Wa yaan k'ója'anil ti' X-Na'tsil lu'um yéetel máake' je' wáa u kaaxtal ba'ax yóolal ¿Unaј u yi'ilal ba'ax beetik ka úuchuk?

K'UBEN TI' TEECH

1. Beet u kúuchil u meyaj X-Kúkuti.

6

Úuchben tsikbal:
Túumben tuukul yéetel túux
kun u Janch'inkuba Ñam

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Túumben tuukul yéetel tu'ux kun u janch'inkuba Ñam

Le Noj Mo'olay tu Lu'umil Mejen paalalo'obo' ya'abo'ob tia'al u ch'a'anu'uktiko'ob ba'ax unaaj kun u beeto'ob: U yojelo'ob X-Kúkuti táan u paakat tu kúuchil Laboratoio Global t'i Ciencia yéetel tecnologia; u yilik yaan máak jach ayik'al yéetel máak jach óotsil u yilik le Nometocao; le ba'ax u kánmaaj t'i le úuchben kaajo'obo' u tuukul le Destruçoso koonolo'obo', tuláakal lelo' ku beetik u yojetik ba'ax kun u beete. Ba'ax kun u meyaiste' u jalk'abi máak.

Le Noj Paax, yéetel u jéjéelasil, ma'alob u kíki paaxo'ob buul kíimak yóolo'ob.

-iYaank beetik!-ku ya'aliko'ob Yéetelle j-mejen xch'úupal yéetel le mejen paalalo'obo' t'i tu Noj lu'umil México yaan k- meyaaj tia'al u jalkabil le Nometoca yéetel lelo' káantik le x-Na'tsil Lu'umo'. Le Destruçoso'obo' yaan u p'áatal mina'an t'i

máax u koonik le séeb janal ku koniko'obo'.

Beey xaan táan u tukliko'ob le kója'anil ku maano'tuláakal yóok'olkaabo'. Te'tukúuchilmeyaj te' Laboratorio Globalo' mix ta wilik wa jaka'an yóolo'ob tumen le kója'anilo. Ba'ale', jach chéen u meyaajo'obe' leti' le especializacion', tia'al u laj ko'oloj yéetel ko'onoj káax. Beey chéen u toj óolal letie' koonol yaan tu jo'olo'obo'.

Ti jumpeel Mo'olaye'. X-Kúkuti tu ye'esuba t'i u nu'ukul ku mak'antik Ñam. Kíimakchaaj yóolo'ob, leti' xaane' kíimak yóol. Letie', táan u che'ej, táan u tsikik máak yéetel u chiikulil náach kínil.

-iln yaškunaj éetaill!- Tu ya'alaј Ņam- Kiimak in wóol ikil in ka'a wilikech, ba'ax taalech a wa'alto'on...

-Jach beyo'- yaan ba'ax tu ya'alaј X-Kúkuti-. Tin wilaј ya'abkach ba'al te noj nuukul cha'ano'. Jach ma'alob in wilik u k'astal tuláakal kuxtal te' yóok'ol kaabo'. Le ch'aako', le u kilin lu'umo', máantats' táan k'ilik, tumen le lu'umo' k'aasbéet u yutstaј ka patak áantik.

Yaan maana' cincuenta años a'alakto'on, yaan k'exik ba'ax beetik yéetel bix táan k'xuup. Ba'ale'

le Destruçsoloso ku kaxtiko'ob j-kaxan jaјo'ob tia'al u malo'obkinsa'al le nuukul koonolo'. Ma' u k'áato'ob uláak' ba'al'. Tak ichilo'obe' ts'o'ok u túubskuba'ob yéetel le wolis tak'in k'ank'an taanki'in yaan tu yiicho'obo', letio'ob xaane' lu'um kaajano'ob.

-In yaškunaj X-Kúkuti, kin k'áatikkinbaј t'i le sen ya'akach cha'an ka beetik t'i le nojoch nuukul cha'ano' ts'o'ok wa a wilik u jéelpaјaj wa ba'ax

-Tu ya'alaј Ņam.

-Baayli tuláakal, ba'ale' tu jach k'astal tu yo'ola' le Destruçsolo'. Jach ku naakatio'ob tumen k'ója'an le kúuchil Koonolo'. Tumen tu yo'olal le k'ója'anila' taal mi tu beetal tumen u sen loobinta'al ba'alche'ob chéen u sen yabilma'o'ob u taakino'ob wa ma' táan u náajaltiko'obo'.

Le Destruçsoloso' ku yiliko'ob le koonolo' jéelbix kíliich Kúje', ku tukliko'obe' ken máanak le k'ója'anilo' ku ma'alobtaal le koonolo', ba'ale' lelo' ma' túun yúuchul. Le Koonolo' ma' tu yutstaal ka xiik ka'anal u muuk' jéelbix u muuk' xNa'tsil Lu'ume'.

Le Nometocao' k'oja'no'ob kex yaan ka'ap'eel yiicho'ob je'elbix tuláakale', tumen tuláakal máako'ob je'elbix le Destrucsoloso máako'ob xaan kex kák'as ba'ax ku mentiko'ob. Yo'olal le

sajakilo' le jala'acho' tu ya'alaj ka p'áatako'ob tu taanaajo'ob, mixmaák unaj u joo'koj. Ba'ale' le óotsila' ku taasik u k'íníl u k'expajal ba'al. Ya'ab le Nometoca tu nak'atio'ob tumen ma' táan yiilik le máako'obo', ts'o'ok u ka'analoo'ob tumen máantats' táan u tuuslo'ob tumen le Destrucsoloso'. Uláako'obe' jo'op' u chaan tuukulo'ob ka jop' u k'expajaj, táan u chan p'íili' u yiicho'ob. Bejela'e' kex taalan ba'ale' ku chaan yiilaj táan u yaantajo'ob.

Ñam ja'ak' yóol u yilik beey xaan le mejen palalo'obo' ti' le noj Mo'olayo'. Mixmáak tukult u jach k'oja'antal le máako'obo', yéetel lela' je' u p'aastal u beetik u jalk'abi le Nometocao'obo'.

Kúkuti ku ya'alik:

-Le jach a wóotik a manik wa a jantik je'ba'axake' k'aas. Le a wóotik a chéen maan je'bixake' yéetel a manik ba'al ma' k'a'abéet teche' k'aas, je'ba'juxé' ka maanik. Ba'ale' k'aalchaší' le k'íiwiko' yo'olal le k'oja'anilo' beyo' ma' túun xuupo'ob, mix túun u mano'ob u séebil janaj ku k'oja'ankunsik máak, yéetel lela' yaan Nometocao táan u chan u yutstalo'ob. Táan u yiliko'ob je' u p'aastal u kuxtalo'ob xma' maani ba'al ma' k'a'abéet tio'obi.

-Kex yaan máak táan u k'íimile' le ba'ax ku yúuchula' ma'alob -tu ya'alaj J-Martin.

-beey -tu ya'alaј Kúkuti-, ba'ale' le Destruçsoloso' tu jaјanchak'obo'ob. Tumen ma' tak u ch'aiko'ob le Nometocao'. Ba'ale' tin wilaj ti' le nojoch ba'al cha'ano' le Destruçsoloso' táan u báaxal yéetel u mejen palalo'ob.

Lelo' tu ja'asaј in wóol tumen ma'tumentiko'ob ka'achi'.

Letio'obe' chéen taak'in ku yiliko'ob.

Ñam chéen táan u tuukul. Ka' tu ya'alaј:

-Ts'o'ok u kúuchul u kínil k- ilik ba'ax kun k- beetej.

-¿Ba'ax kun beetej? - tu k'áataj xCeleste.

Kúkuti tu núuktaj:

-Yaan in ts'ikte'ej u núukulil u tuus le Destruçsoloso'obo'. Te'elo' le Nometocao ku ch'íiko'ob u kín u k'aaba, ba'ax uts tu t'aano'ob, u náayoob. Ku ch'aabal yóochelo'obe' ts'o'okole' ku kutaal tia'al u tuslo'ob tumen le Destruçsoloso. Tuláakal le ba'ax ku tso'olo' letio'ob ilik. Kin tuklike' le Noj Paaxo' yéetel u jejéelasilo'obe' je' u k'ekiko'ob le kuxtal way te' lu'uma ma' u yoojetiko'ob le Destruçsoloso, ka ka'ansiko'ob le mejen paalalo'ob.

-Ma'alob tuukul lela' -tu ya'alaј Joel.

-Ts'aaj a wojetle'exe' bix a meyaje'ej

bix a maane'ej te'ej - tu ya'ali kúkuti-. Beya', mi je' u yiliko'ob le Nometocao; kexi' le kíimak óolilo' u maach u puksi'ik'alo'ob tia'al ka' ma'alob tukulnako'ob ka' joomok yóolo'ob. ¿Bix a wilike'ej? ¿K beetik wáa?

-iKo'one'ex! -tu ya'alaajo'ob tuláakalo'ob.

Ka' jooop' u meyajo'ob. Ka' jooop' ye'esiko'ob u jats'uutsi' tu'ux Kaja'an le Mejen paalalo'obo', u kúuchil u pak'alo'ob, u k'áaxilo'ob, u kaajaloo'ob u kúuchil koonolo'ob, u kaajalilo'ob; u kúuchil u áanalte'ob yéetel u popol naajo'ob. Kex le Nometocao'ma'u yojelo'ob tu'ux yaan u kaajal le paalalo'obo' tu yilaajo'ob je' u páastal u beeta'al

túumben miatsiil tu'ux ku kalanta'al le xNa'tsil Lu'umo' yéetel xaan u máakilo'ob.

Laañ chuup, u nu'ukul le Destruçsoloso'obo' yéetel ma'lob ba'alo'ob. Ba'ale' tu tuklaajo'ob: u bino'ob México tia'al u naatslo'ob yiiknaal le Nometocao (yéetel juna'ak le Destruçsoloso'), tia'al ka' páatak yaajo'ob. X-Kúkuti leyli' táan u cha'antik le nojoch nu'ukul cha'ano' tia'al u yaliktio'ob ba'ax táan yilik ti' le Noj Paaxo'.

Ñam tu jan tuklañ ba'ax kun u beete' tia'al le jalk'ab óolalo': jan bin yiil le k'ója'no'obo' yo'olal le tsa'ayañ k'ója'anil ku maano'.

Ts'o'okole' meyajnañ tu yo'olal jalk'abi, yéetel u jach páastalil jan chii'kpañiñ tu ka'analil u kúuchil ts'aak yañ tu noj kaañil México. Tu paakjatañ tu ba'pachile' ka tu yilañ le iiko' ma' eek'i' ka' paakatnañ te' náachil tu'ux yaan wiits'o'. Yaan juntúul x-ts'aak yañe' táan u xixtik juntúul k'ója'an jáak' yóol tumen tu yilañ.

-¿Juntúul tu'ul wáa? -tu ya'alañ ti' juntúul u x-áantajil xts'aak yañ. Ka' naats' yo'olal u jach utsil le ñamo' le x-ts'aak yañ' ka' tu jekatañ le ventana'o'. Ñam jooop' u siit'anlakiñ ka kulañ tu tséel le camao'. Juntúul j-kuuch k'ója'ane' tu yóotañ u lu'use', ba'ale le x-ts'aak yañ' tu ya'alañ ma' u lu'usa'ali'. U kúuchil chitaal juntúul Destruçsolo táan u kiimil. Jach k'a'as óola'an

Je'elbix Don Alberto jach aayik'al. Ka tu yilaj
Ñame' jóop' u kíkilanki' yiich, ñam tu ya'alaaj tu
xiikin:

-Yaan kuxtal a tia'atej, ba'ale' yaan a tojkinsik
a kuxtal. Tojkinsej.

Ka'tsuum yiich ka'jo'ok' u ka'ap'éel yiich. Siit'naaj
Ñame' tu kúuchil u wenel juntúul Nometoca.
Ba'ale' juntúul x-áantajil ts'akyaj tu je'ekataj
le ventanao' ka naats' Don Alberto, ka' tu yilaj
tuux ku chii'k yiik' ka' tu yoota:

-iTs'o'ok u tooj óoltaj!

K'UBEN TI' KAAJ

Muuch'abae'ex a'ale'ex:

A. Tuukle'ex ka' kúchuk a nuupt'aante'ex:

1. ɁK'a'abéet u kalanta'al u toj'óolal máak yéetel u ma'alobtaal yóok'ol kaab?
2. Te'exe' páajchaaj a wilike'ex le COVID -19. Ta wilajé'ex u wa'atal kúuchil koonol yéetel meyaj. ɁYaan wáa ba'al u k'áat ya'al le x-Na'tsil lu'umo'?
3. Tu k'inil táan u máan le k'ója'anilo' t kaanaaj k'jant cheén le k'a'ajbéeto'. ɁBix a wilike'ex ka' kuxlako'on chéen k'xuupik ba'al k'a'ajbéet ti' to'on?
4. ɁBa'axten tu ya'alaaj Ñam ti' Don J-Alberto ka' u tojkinsik u kuxtal?

K'UBEN TI' TEECH

1. K'a'ajbéet a beetik jumpéel k'ay, pól che' wa tunich, boonil, yiik'il t'aan tia'al a we'esik le ba'ax ta kanaaj ti' le k'ója'ani COVID-19.
2. Yéetellemeyeajken a beete'exo' yaank beetik u ye'esaajil tia'al k- e'esik u yutsil a pixan.

7

Úuchben tsikbal:
Ka' óojselta'ak yaan áalab
óolal

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Ka' óojselta'ak yaan áalab óolal

Ma' u tu'ubulte'ex u t'aan Don Justino, leti'e' kolháal Huasteco. Ku ya'alike' u kák'as loobil máake' leti'e' looxo'. Ku ya'alik jach táan le k'ója'anilo', leti'e' ku tuklike u jach k'aasile' letie' ba'ateil.

Don J-Justino ku tsikbaltik bix u ma'achaj le táankelen paalalo'ob tia'al u bisalo'ob u kinsajo'ob máak. U kuxtal wa kinsáal máake' u najal ulák' máako'ob. Ma' beey a jantik séeb janal ma' paatali' jujunp'itiij u kiimsikech; le looxo' séeb u kiimsaj beey jump'éel

yóol ts'oone'.

Jump'éel k'ine' bino'ob kantúul u baatsilo'ob le Noj Paaxo' tu'ux ku meyaj X-Kúkuti tu Laboratorio Global ka' tu yilajo'ob bix le yóok'ol kaabo' yéetel le nu'ukul cha'ano'.

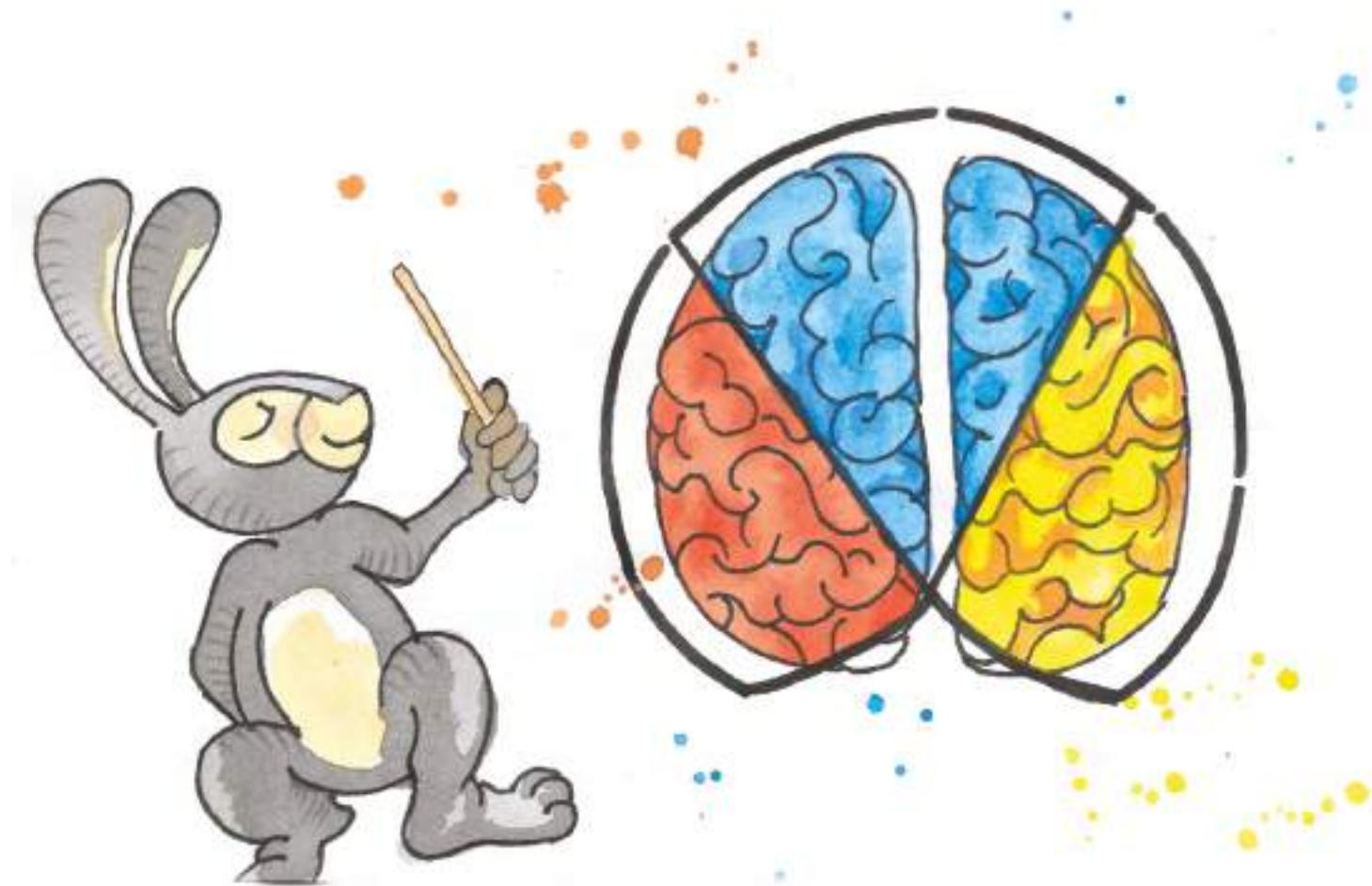
Jé túuno' ka' chiikpaaj Ñam.

-iBa'ax ka wa'alik Ñam! -kiimak yóolo'ob táan u yiliko'ob kex táan u yiliko'ob yaan ba'ax ku yúuchuú ma'uts' tu t'aano'obi-. Táan u cha'antiko'ob ba'ax ma'uts t'aani'. Le loox ichil máako'ob.

Ñam tu k'áataj junsúutuk ka' jooop' u xak'altik u nu'ukulo'ob X-Kúkuti ka jooop' u yilik u ts'o'ome' máak. Ka tu kaxte' ka' tu tsoolaaj:

-Le máako'obo' yaan tio'ob jumpeel ts'o'omel "óoxjaats". U k'aaba' beeyo' tumen óoxjats bëetik tumen tu biin u ma'alobtal.

Tumen yáax táanile' yaanjilo'on je'elbix áayinen le máako'obo' tu ch'a'aso'ob u ts'o'omel áayin, le tene' beeyilo'on ba'alche' wa ka wu'uyik a chuujsule' ka jan luusik a kab. U ts'o'omel áayinen ma' tu tuukul, chéen ku janch'inkubaaj. Le janch'ino' t'i áayiin ku taal. Yaan k'ine' wa ka tuulch'inta'al ma'

u yóolilie' le máako' ka jan loox. iLe máak túuno' beyilo'ob áayine!

Ts'o'okole' máano'on t'i ba'alche'ob ku chu'cho'ob. Je'elbix le t'u'ulo'obo', jexe'ene', wa le máako'ob je'xe'ex, chu'uch k beetik. Nojochchaj k ts'o'ome' ku k'abatik límbico. U ts'o'omel máake' k'ichkelem u ts'o'omel kíimak óolil. Ku beetik yajkunaaj, kíimak óol, ook'om óolaaj, yaabilaaj, paklan áantaaj. Leti'e ts'o'omela' ku beetik a kaxtik láak'inaaj. Le ba'alcheo'ob je'ex xo'one' ku náak'ati' ken kíimik u láak'alo'ob.

Le tene' le alak'bil ba'alcheo'ob ku yaabiltik le maako', je'elbix le peek'o'obo' ku yaabiltik máak k tséentik. Juntúul peek'e' ma' tu p'aatik u yuumil, yaan máake' je' u p'aatik yaalak' peek'e tumen ts'o'ok u k'askuntik tu'ux ku taal u kíimaki' yóol.

Yaan jumpeel úuchben tsikbalile' ichil náhuatl ku ya'alike' ken kíimik máake' yaan u man t'i jumpeel u beeli ja' tak ken kúchuk Mictlán, tu'ux yaan le kimeno'obo'. Ku ya'alale' te' túuno' t'i'ano'ob u yaalak' peko'ob yéetel yéet kuxlaaj. Wa tu yabiltaje' u yaalak' peek'o'obe' ku yáantik ka' k'áatak tia'al ka je'elek u pixan, wa ma'e' ma' t'áan u yaanta'al mix biik'in ku máansa'al tumen u yalak' peek'.

J-Martine' tu ya'alaj:

-Lelo' jach ma'alob in wilik. Ma' unaaj k--

Kókolik mix juntúul ba'alche'. Le loob beetik tio'obo' jach k'aas. Tumen to'one' k- óojsel ba'ax ku yu'ubik máak ken k'o'olok wa lo'oxok tumen to'one' ku naak'ato'on ken kiimik k- láak'tsil. Kex beyo', ya'abkach ba'allche' kiinsik. iJe'elbix k kinsik te' rastro túux ku tso'olo'ob tia'al u kinsalo'ob jujuntúuli! - tu pixaj u yiich ka' taal tu tuukul.

Ñam tu ya'alaaj:

- Tu ts'o'okole' u óoxp'eel jaats u "ts'o'omel máake"ku k'abatik Neocortex. Leti' k- beetik tuukul yéetel na'at. Leti' beetik k t'aan. Leti' beetik k'aaajóoltikbaaj. A wilik wa ba'axe' ka k'aaajóoltik yéetel ka wa'lik u k'aaba'. Chéen tukulte le jach yáax máako'ob t'aan ucha'antiko'ob jump'eel loole' ka tu ya'alaajo'ob k ts'iiktik u k'aaba' ba'al je'elbix "loole". A k'i ilik múuyal a wilik ba'ax ku beetiko'ob ts'o'okole' ka ts'iik u k'aaba' "múuyal".

Tu yo'olal na'at yéetel u t'aane', le máako'obo' tu nuupjuba'o'ob yo'olal

u ka'jtaloo'ob yéetel u choolko'ob u miatsilo'ob. Yéetel le úuchbeen kaaajo'obo' le máako'obo', tu xa'akbeso'ob u ts'o'omelo'ob yéetel ba'alche'ob yéetel le Neocortexo', ka' tu betajo'ob ba'al k'iichkelem: Niib óolhaajo'ob t'i' xNa'tsil lu'um yo'olal le ba'ax tu beeto'ob letene' yaanji xaan u na'ato'ob u kaláanko'ob le x-Na'tsil Lu'um.

Yo'olal yojelo'oj ba'axo'obe', ku yu'ukuba'ob t'i'ano'ob t'i' lu'um men lu'umo'ob xaan men yaan u na'ato'ob letene' yaan u kanáantiko'ob le Lu'umo'.

-Ñam, ba'ale' te' suutuka' ma' tu tuukulo'ob u

baatsilo'ob- tu ya'alaaj J-Joel - Tene' in wilmaaj ya'akach Nometoca u beetiko'ob je'elbix áayine'. iKex ma' utsijs ku yooto'ob! iYaan paalaaj ku ba'ate'ítikutaata'ob, yaantaata'obkuba'ate'ítik u paalalo'ob! Je' ba'axak súutukile' ku yu'ubaaj u wak'al ts'oon lelo' sáansamal ku yúuchul.

-Ba'ale' lelo' ma' unaají- ku ya'alink Kúkuti-
Ba'ale' lelo' jaaaj, le kiinsaají máako' jach ya'ab
ku piitmáansik le ku kiinsik le yikel Koja'anilo'.
Le máaxo'ob ku yookolo'obo' letie' Nometocao u
jo'olilo'obe' letie' Destruksoloso'.

-¿Destruksolose letio'ob beet le laboratorio?
- tu k'áataj X-Celeste.

-Ma' jach beeyí. Le Destruksoloso tu betajo'ob le kúuchila' ba'ate'il máako'ob ba'ale' jela'ano'ob. Letio'obe' mina'an u ts'oono'ob ba'ale' jach yojelo'ob tuus, ku yookliko'ob ba'ax yaan u toojol: u k'a'asajil k kuxa'ani'.

lle'ex yéetel le nu'ukul cha'ano' ka wile'ex ba'ax
ku beetik juntúul chan xíipal mexicano tu yotoch
¿Ba'ax ku beetik?

tu k'áataj J-Joel:

-Táan u báaxaltiko'ob jump'el cha'an ba'al u
ts'aama tu k'abo'ob. Tí yaan u yiich te' nu'ukul
cha'ano'. Táan u báaxalo'ob yéetel nu'ukulo'
sáamal booxtako'ob ku náajalo'ob wa ku
kiinsikuba' ichilo'ob...

-Wa, ku kinsa'alo'ob ts'o'okole' ku ka'
kuxtalo'ob. Ba'ale' lela' ma' báaxali'
ma' jaaají wa ka kiinsik máake' ma'
ta ka' kuxtal tu ya'alaaj x-Celeste.

-Beyo'. Kin pa'atik ka' a na'ate'ex
ba'ale'u jaaajile' ma' letielo'u jaaajile'
mina'anti' le nu'ukul cha'ano' -tu
ya'alaaj J-Martin.

-U toopile'- tu ya'alaaj x-Kúkuti-
le ba'al jaaajo' jach taaaj k'aas.
Yaan ba'ax ku yúuchul jach k'aas.
Le looxo' mix tu jáak'aj yóolo'ob
wa ka' u yiilo'obe'. K iiche' ts'o'ok u

sen yilik tumen tuklike' le looxo' suuk yila'al.

-Letene' k'a'abéet u yooko jeets' óolal -tu ya'alaј Ñam-. Le looxo' ma' unaј yúuchuli mix tu'ux, mix ichil máak mix ti' na' lu'um.

Jach ya'ab u jejéelasil loox ba'ale tuláakal k'aas. Yaan loox, yaan k'iinsaj máak yéetel ts'oon wa k'ok'olbi. Yaan p'eets' óolaј tu tuukul máak, yaan pooch'il, yaan p'eeek óolaј tumen u jela'anil máak.

-Je'kabte'ex le noj nuuki' cha'ano' - tu k'aataj x-Kúkuti-. lle'ex yóok'ol kaab ile'ex bix yúuchul búul kaabal yéetel u p'eeek lu'um júnjaats, uláako'ob'e waacho'ob ku kinsajo'ob kák'as máako'ob ku kinsajo'ob táanxelil.

x-Kúkuti naats' yiknalo'ob ka' tu ya'alaј:

-- lle'ex buka'aj u nojochil ba'ax ku yúuchul ichil kaajo'ob. Ku jo'osa'al máak tu kaajalo'ob, tumen jach tu búululo'ob beyxan tu yo'olal peets' óolal yéetel loox.

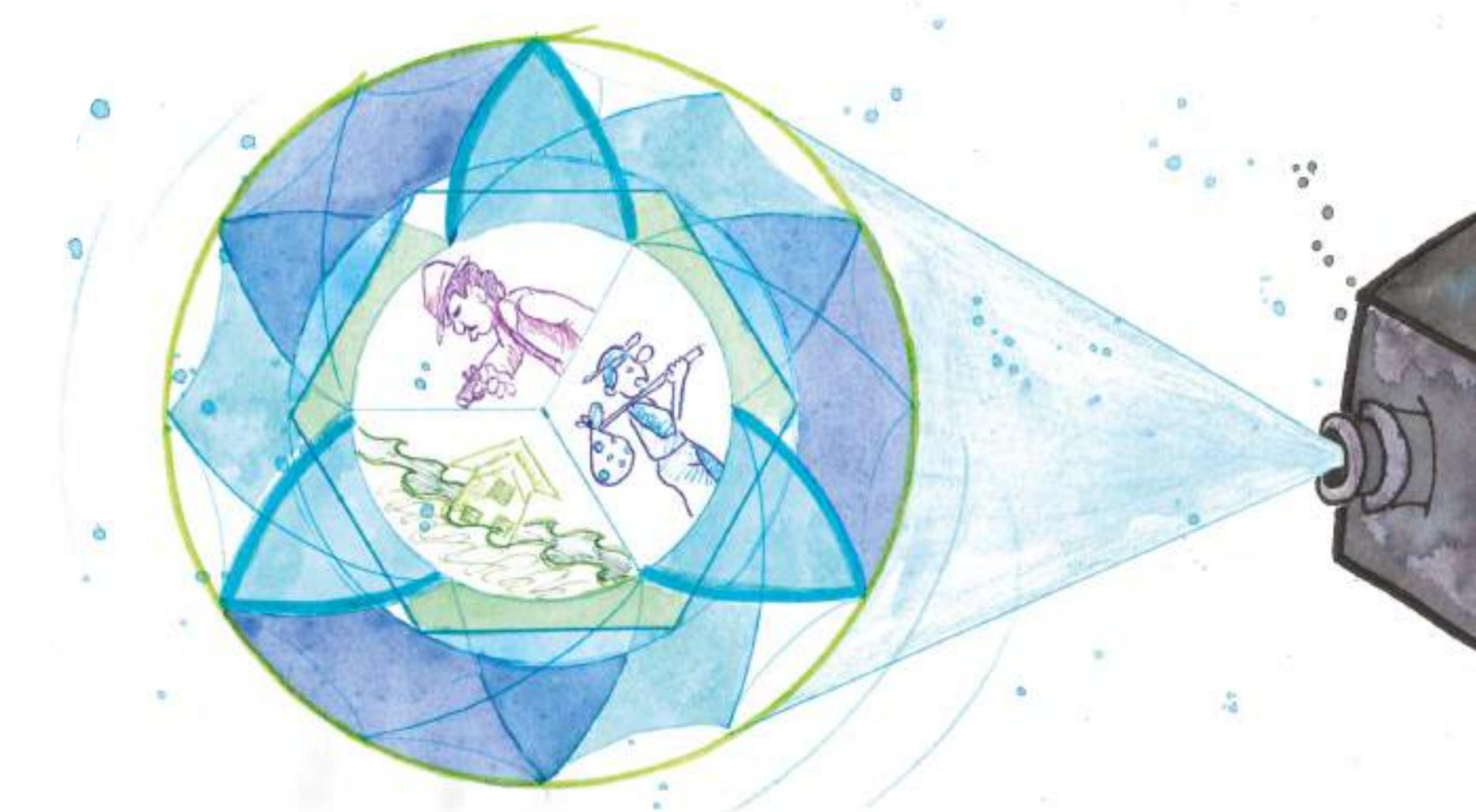
Bejela'e' ile'ex le óotsil máako'ob ku bino'ob táanxelil kaaј, ken kúchko'ob ti' jump'él kúuchil jets'eeknak yéetel u mejen paalalo'ob u mEEK'ma'o'ob, k'a'anano'ob yéetel wii'jo'ob xaan -tu ya'alaј x-Kúkuti-iJach ya'ab loox yaan, ya'ab p'eeek óolal xaan! iMa' tu cha'abal yoklo'ob!

-lela' ku náak'aten, X-Kúkuti -tu ya'alaј JMartin-¿Mina'an wáa ta t'aan k'íníl ma'alob

kun taal?

-iyaan biin máak! lle'ex bix u p'iilil yiicho'ob le Nometocao'obo' táan u tsikbalo'ob táan u che'ejo'ob yéetel le Noj Paxo'. iTak tu che'ejo'ob!. lle'ex bix ts'ó'ok u xump'áattiko'ob u nu'ukulo'ob tu biskubao'ob yéetel u láak'o'ob.

lle'ex le ch'ija'an Destruçsoloso táan u jóok'ol te' kúuchil toj óolalo' ts'ó'ok u ts'a'akaј. iTs'ó'ok u ts'íik u Yuumbo'otiki! -tu ya'alaј Kúkuti. Ñam tu k'aasaј Yuum Alberto.

Te' tu Noj lu'umil Mejen paalalo'obo' yaan óoxtúul uláako'ob ti' tu Kúuchil Xook u Tuuch Uj tu xaklaj u ma'alob taal le Nometocao' u ma'alob kuxtalo'ob yéetel túumben miatsil. U ma'alob taal le Nometocao séebanil ti' pak'be'ebil le yik'el k'ója'anilo'. Le áalab óolalo' tu bin xaan u xiit'pajal Juntúul j-kaxan jaaj ti' u Laboratorio Global, diosbo'otik yo'olal le mukul tsikbal tu beetaj x-Kúkuti, táan u biin yaantal yiich le Nometocao'obo' tu ka'ateno', k'opnaaj te' jonaajo'.

Ka'ooke', tu ya'alaaj:

-x-Ka'ansaaj táan ilike' le pak'be'enil k'ója'ana' séeb kun máan. Ba'ale' le u k'ak'as yik'el looxo' tu jach p'eeetko'on, táan p'isik u yéemel ulaak'tuuba yéetel kúuchil koonol iYa'ab le Nometocao yéetel le Destruçsoloso táan u yaantal u ka'ap'éel yiicho'ob!

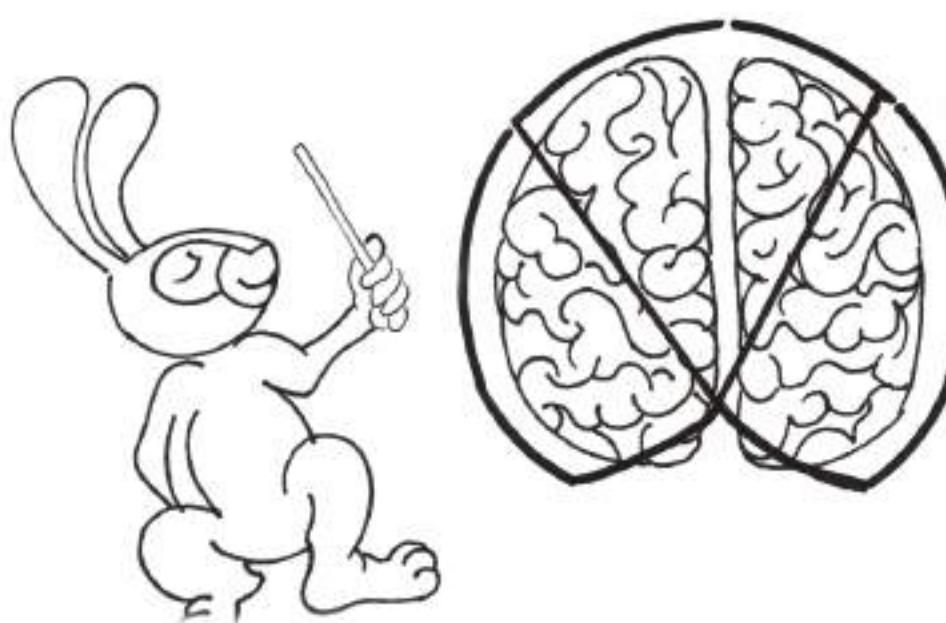
-iTáan k'beetik! - tu ya'alal J-Joel.

K'UBEN TI' KAAJ

Muuch'abae'ex a'ale'ex:

1. ¿Ba'axten wáa yaanto'on Neocortex ku p'aastalt'aan yaankiine'takutskintik ba'ate'il yéetel loox?
2. ¿Ba'ax unaś u b'etik máak: ch'iibal, loox, pooch'il wa múul tsikbal?
3. A'ale'ex u jaaśil ba'ax báaxali' electrónico ka beetike'ex, ts'o'okole' a'ale'ex ba'ax ka'ansajil ku p'atikte'ex.
4. ¿Ka tuuklike'ex le nu'ukul tia'al tsikbalo' je' u ka'ansik jeets' óolal xma' looxi'?

K'UBEN TI' TEECH

1. llawil wa yaan u téenel ka we'esič u ts'o'omel beey u jo'ol áayin ¿Bix ta wilají, ba'ax ta beetaj? ¿Ba'ax je' yúuchul wa ka tuukul yéetel a ts'o'omel Neocortex?
2. Waa yaan a walaké', boonej tia'an ta wiknale'.

8

Úuchben tsikbal:
Je'ek'ab yéetel müista'an

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Je'ek'ab yéetel miista'an

-Síijen tu ja'abil 1936. Ka síij, tí' jump'éel rancho jach óotsil, tene' u waxaktúulen u mejen paalal in yuum. Le yóok'ol kaabo' nu'ka'ás ooko' ich jump'éel noj loox ku k'aabatik Segunda Guerra Mundial; way México táant u t'okol loox yo'olal le j-tóoksanto'obo'. Ba'ale'letie' chan paala' óotsila' u kuxa'anil mina'an ba'ax yiil yéetel lelo'.

Chichanijs, ba'ale' kiimak u yóol. Mix u yoojel wa óotsili. Letí' k beetik u báaxalo'ob, ku póolik yéetel che' yéetel k'at. Yéetel u suku'uno'obe' ku beetik mejen kaajo'ob yéetel k'at ku chupik yéetel mejen

ba'alche'o'ob. Yaan kíne' ku chan beetik u beel ja' ts'o'okole' ku julik le ja'ob.

U k'aajóol tuláakal ch'íich' tuláakal wiits. Tu k'aajóoltaj ba'ax kín ku yúuchul paak'al ba'ax kín jooch, ba'ax kín u cha'anil kaaj. Ba'ax kín u bisik janal u yaalak' táamano'ob tí' u láak'tsilo'ob. U kíinanijs kiímen. U tsíikil tí' nojoch máako'ob.

Diosbo'otiki' tí' u noj ka'ansaáj u na'tsil le chan xiípala u k'aabae' jRito, tumen síísnali tu kaa'jil Santa Rita, beey suka'an te'kaajo', paatchají' u biin xook tí' jump'éel chan naats' kaa'j. P'e'ela'an tia'al le xooko' jaach yaan u na'at, tuláakal ba'al

ma'alo'ob ku beetik yéetel ma' t'aan u éekkunsik u nook'. Tu ts'o'oksa'j u xook tak secundaria ts'o'okole'ka' máan t'i Universidad. Tu ts'o'oksa'j u xookik Ingenieroo. Ba'ale' jach uts tu t'aan k'aax, ku na'atik xaan ba'ax ku yúuchul te' k'aaxo'. Le na'sil xooko' jek'ata'j u na'at u xookil le lu'umo' u kaambalil le k'a'asa'jilo' tu yaanta'j u na'atik u k'e'exe u jéjéelasil kuxtal.

Ba'ale te' tu kaajo' letie' xiibo leti' jo'olintik tuláakal le x-ko'olelo' óotsil. Ba'ale' Rito'e' u na'e

ma' tu cha'ikuba'. U na'e juntúul Otomi ts'o'ok u beel yéetel juntuul sak wiinik, kastlan. Yaanj'i lajuntúul u mejen paalalo'ob, ka siijo'obe' yaan nuuki' yaan chichani', yaan booxi', yaan sak u yiichi' yaan booxi'. Cheen le yáax siijo' xch'úupal, uláak'e' xiibo'ob. Mi tumen jéjeláasilo'ob, ma' tu yabita'jó'ob chéen jump'él boonili'. Mixba'al yaan yiil wa jela'an u boonil yoot'él tuláakal u éetailo'ob.

Tia'al ka ka'jake', u na' jRito'e' tu túuxta u kíik ka xooknak t'aanxel kaaji yíiknal u xkiito'ob. Le x-ch'úupalo' tu ts'o'oksa'j u xook jach yaan u na'at. Ba'ale' beey uuchik t'i jRito'e'.

Yaan mi wakla'sun u ja'abo'ob ka' kiim u na'o', tia'ano'ob t'i jump'él noj kaaje' ma' tu yila'jó'ob u mu'ukuli'.

Kin tsikbatikte' ex tuláakal, mejen xi'ipale' ex yéetel mejen xch'úupale' ex, kex lik'nalen t'i jump'él kaaj tu'ux ku éejenta'al chéen xiibe', tumen yaan kaaje' ku ya'alike' chéen xiib yaan u toojol,

x-ko'olele' tia'al u chinjo'oltik xiib, jRito'e' u yaal juntúul muk'a'an xko'olel tu túuxtaj u ch'úupul aal xook táanxelil tu yo'olal u na' jela'an u tukule' ma' tu yóota ka u táanlik u suku'uno'ob.

jRito'e' tu káasaj u meyaj ka' utstaj tu yiich juntúul xlo'obayan chan x-ch'úupal ka' ts'o'ok u beelo'ob. Jach u yaakumaj, ba'ale' ichil u yóole' yaan ba'ax a'alik "teech u jo'olii! iMa' u'uyik u t'aan!". Ma' yoojel ba'ax kun u beet ken u yatan ku ya'alik t'i "in ka'aj jóok'oj maan", wa "in ka'aj in xiimbaltik in na' sáamal". jRito'e' yaan k'iné' ku ts'iiki tumen ma' tu ts'aaba yojel wa yaan u jóok'ool u yaatan chéen ku ya'ala t'i - ku chéen tsikbaltik Ñam.

-¿Ba'axten túun ku ts'iiki? ¿Túux yaan u k'aasi wa chéen ku ya'ala jí nuka'aj jóok'ó yaatan? -tu k'aataj Yunúen.

-Mixba'al. Le jach a wu'uyikaba jí xiibe' ma' paatali' ba'ale uch p'aatak beeyo'. Le jach u wu'uyikaba jí xiibo' yaan u moots' jach taamil ichil kaa jí ya'ab loob ku taasik -tu níuktaj Ñam.

jVictor tu ya'ala jí:

-Yaan láak'o'obe' ku tuukliko'obe chéen xiib ku p'aastal u xook waa yaan u yéeya'al waku xook chan xiipaal wa chan xch'úupaal ku yéeya'al xiipal. Lelo' úuch t'i in na'tsil tu

chichini' ba'ale ta'akbili' xook tu meentaj ka tu ts'o'oksa jí u secundariae' ka cha'aj t'i u ts'o'oksik u xookik xKa'ansa jí xook.

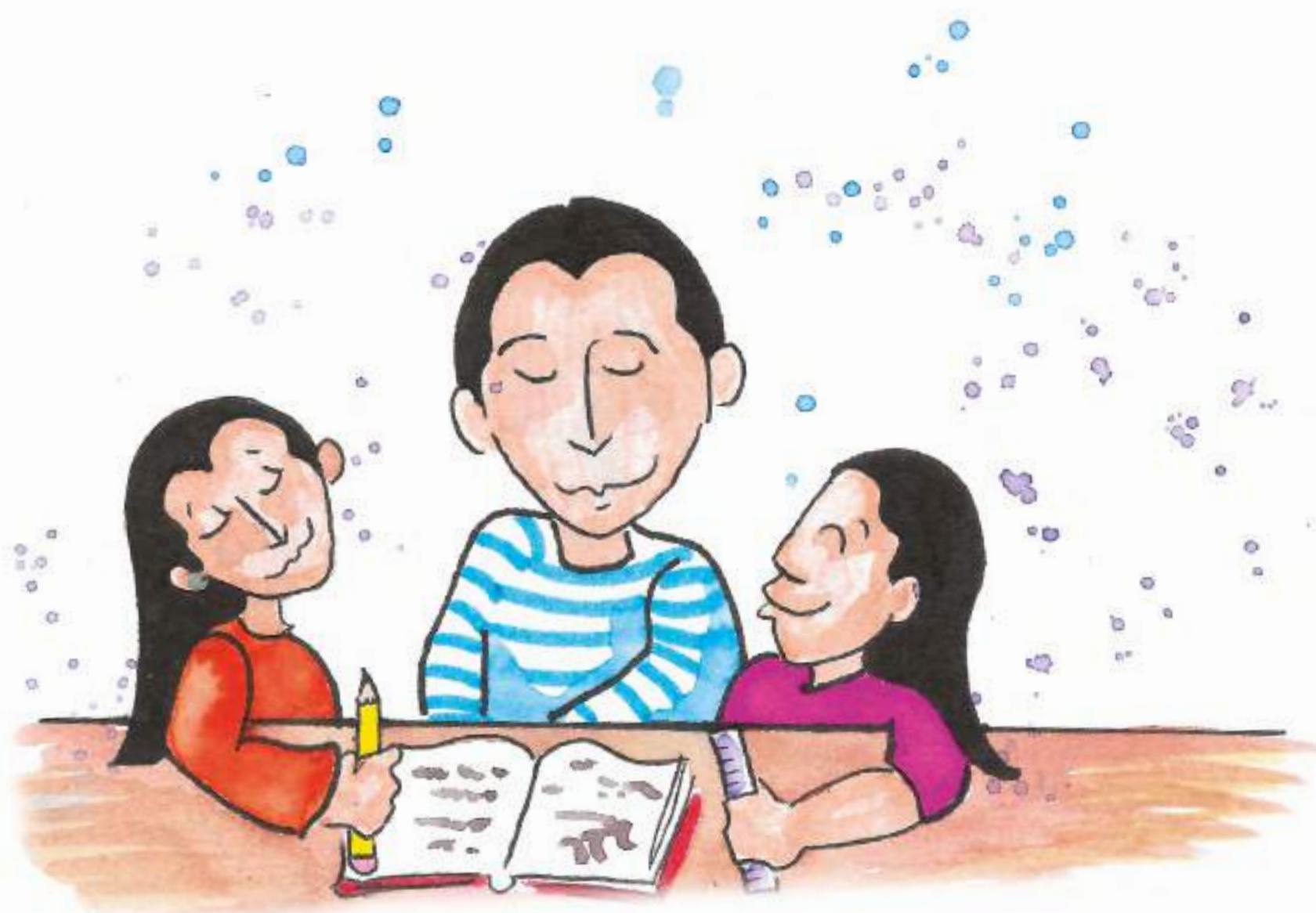
Ñam yéetel u jkanáano'ob xNa'tsil Lu'ume' tu bin yiilo'ob wa ts'ook le Noj Mo'olayo' tu Lu'umil mejen paalal yéetel u kúuchil u meyaj Kúkuti.

-iTsikbalto'ón Ñam!i ¿Ba'ax úuchi jRito?

-U yaatan yéetel letie' aanjí óoxtúul u x-ch'upul yaalo'ob, mix tutukla jí wamina'antio'ob upáastalil u bino'ob xooki', letie' tu cha'aj u bino'ob leti'

áantik tia'al ma' u p'etalo'ob tumen xko'olelo'ob ku xooko'ob. Ku tsolik ti' u xch'úupul yaalo'obe u yajkunaj t'i máak yéetel u yajkunal t'i Méjico ku tsoolik xan k'a'ajbéet paklan áantaś ichilo'on. Wa ka wáantale' yaan a wáantaś xaan, yaan a suutik le áantajo' ts'o'okole' yaan a ka'ansik t'i a ch'ibalo'ob , ba'ale' u yaatane' ku jach u'uyik jach u tia'al.

Lelo' ma' ma'alo'ob u yilik u yaataní tumen ku tuklike' le jach a wúuyikaaba xíibe' ma' patali.

T'i u ja'abilo'ob yaane' tu jach ila'al bix séeb ma'alo'obchajiklekaxanjaajo'k'uuchmáakt'i'xNa' Uj yéetel u beta'alle computadorao'le interneto' le celulareso'. Tuláakal lelo' ku éesentik ba'ale a chéen maan je' ba'axake' ma' tu chinjo'oltik. Mix túumben nok'o'ob ku jóok'ol uts tu t'aan mix jach yaan ba'al jach ma'alo'ob, ba'ale' ku yiilik yéetel ku tuklik bix u k'astal le kaajo'. Letie' ku jach tsikik u yuum yéetel u nuukilo'ob, beey xaan tu ka'ansaj t'i u x-ch'úupul yaalo'ob ku yúubik ba'ax ku tsool xikintik le k nuukilo'obo'.

U yoojel wa ku tu'ubule', toone' saatlo'on , tu xixíimbal yéetel u mejen x-ch'úupaalaal yéetel u yaatane' ku ya'aliktio'ob jáal bej ku wa'atal "iEmene'ex!" lle'ex k'áax, lle'ex míuyal, lle'ex loolo'ob, "lle'ex nukuch che'o'ob buka'aj u ja'abilo'ob ku máan tia'al u chukik bukajo".

Junteenake' te' Chiapas tu yilaś táan u ch'a'akal julkúul nojoch che'. Rito tu keyaś le máako'ob ch'akiko'ka' tia'alaś tio'ob ma' u ch'akiko'ob tumen jach ma' patalaś a lúubsik julkúul che' jach ya'ab u ja'abilo'ob. Letio'be' tu koljo'ob tu yooto'ob tu ya'alaśobe' le che'o' u tia'alo'ob.

JRito'e' tu ya'alaś tio'ob: "Ma', te'exe u tia'ale'ex le Lu'umo' u tia'ale'ex le che'o', ba'ale le che'o'ob

Jach ya'ab u ja'abilo'ob yaan bix a wa'alike'ex a tia'al, te'exe ma' úuch siiske'exi, táant a siisle', le che'o' úuch yaanak. Bixi' a'altene'ex žbix a wa'alik u yuumilech le che'o' le che'ob ku piitmáansik a ja'abil ma' wa'alike'ex wa a tia'ale'ex?».

Jump'éelkii'ne' uchan xch'úupul yaale' tukáataj t'i: "In yuum jaaj wáaj teche' unojchilech in na'? Ken ts'o'okok in beele' žIn wiichame' in nojochil ma' túun u cha' in wilikech? ¿Tumen yaan in káatik t'i wáaj je' u cha'ike?».

JRito tu núuktaj: "iMa! Teche' ma' unaj yaantal

a wiichan chéen tuus bee ku beetikteech! iBa'ax unaj a kaxtike' juntúul a éetail ku láak'íntkech t'i a kuxtall". Ka' tu paktaje' u yiich u yaatane' ootsil tumen letie' jach xiib yúubikuba yéetel letie' ma' u káat ka' beeta'ak le ba'ax t'i yaalo'obo'.

Ta'itak u kúuchulo'ob t'i u kúuchil noj mola'ayo'.

-U'yej, Ñam, žBix a woójéetik ya'abkach ba'al JRito? -tu káataj Yunúen.

Ñame' sáamal che'enaj ka' tu ya'alaj:

-jRito'e' táan u bisik u yaalako'ob janale', ka' kúuch t'i jump'éel suumil kuxane' ka' kúuch waye'. Leti' yáax chaan paal kúuch way te' xNa'tsil Uja'. iJa'ak' in wóol ka' tin wilaj! Ba'ale jach tin éetailtaj. iTu ka'ansaá teen ma' u jupken u k'iixé ken in súus u yiich pak'am!

Ka nojochchajene' kin bin tsikbal yéetel te' yóok'ol kaabo' tsiikbatik yo'olal ba'ax unaáj u k'e'exe'. Ook ch'isjá t'i ka' áanji ya'ab miats t'i. Buul u p'íilmaáj yiich ma'alob u paakat. Tene' ma' tu tu'ubul teen, yaanten u k'a'asaáj tuláakal.

Tu ts'o'okole'. Kuucho'ob ka' tumek'ajo'ob u Nojil paax yóok'ol Kaab yéetel Kúkuti. Tia'an xCeleste ka' tu paktaáj nu'ukul cha'ane' ka tu ya'alaj t'i le mola'ayo':

-Suku'une'ex yéetel kíike'ex ts'o'ok ilik u loobil kaaj jach yaayajil áaniki' je'ex u loobil xNa'tsil Lu'ume. Yaan ya'abkach máak jach k'as u pixan.

Yunuén tu k'áataáj:

-žA wilmaáj wáaj yaan máak jach xiib yu'ubikuba'ob ? žK'aas wáaj a wilik?

-iSaábe'entsil! - tu núuktaáj xCeleste- Jach úuch yaanak le chinjo'ota'al tatatsilo', ku tu'ubsiko'ob u chúumukil kaaj.

Beey t'i xiib ku laj taal ba'ale'.

Ma'táan a óoksaáj óoltike'ex
iYaan xaan xko'olel ku
beetik je'elbix xiibe'!

-žBix lelo'? - tu
k'áataáj unojochil
yaqui.

-Beyo', yaan
xko'olel ku
tuklike' chan
xch'úupale'
siijnali tia'al u
táanlik chan
xiípal kex ka

Jats'aak tumen le chan xii'palo yaan u muk'yaštik. Le xko'olelo'oba' beey u ka'ansik u paalalo'obo. Ba'ale' yaan ba'al ma'alob tu jéelpaşa, táan u yajal túun le Nometocao yéetel júsjuntúul Destrucsolos táan yiliko'obe letie' ka'ansaş beya' ma' paatali'. Ya'ab mejen xii'paalal yojel chan xch'úupaale' leeyli'e ketlan u páajtalil yéetel chan xch'úupalal. Leti'obe'unaş u biskuba'ob, yaan u yabilkubabo'ob yaan u chinjo'otikubabo'ob ichilo'ob je' bixe'.

Táan jach tuklik le loox ku yúuchul ich naajo' tumen ya'abkach xko'olel yéetel mejen xii'palaal yéetel mejen xch'úupalaal iu k'asile tia'an ichil u nailo'obe ma' táankabi! Saşako'ob tu tanaajo'ob, tumen ku lobinta'alo'ob, le j-Kanáalilo'ob yéetel le x-Kanáanilo'obo' táan u meyajo'ob tu yo'olaş ma' jach u yúuchul le loobila'. To'one' k'áat k-beetik júmp'él tuumben k chii'bal ka' u tuukult u jeets' óolalil kaaj tumeen ts'o'ok u k'ója'antal yéetel loox p'eeek óolal. Le k'ója'anila' yaan ba'ax yiilo'ob ichilubao'ob. Mix bii'kin ku yaantaal jeets' óolalil. Le looxo' ma' táan u sa'atal yéetel loox - tu ya'alaş xCeleste.

Chéen tu paktik u nu'ukul chii'k iich Kúkuti ka tu jan a'alaş:

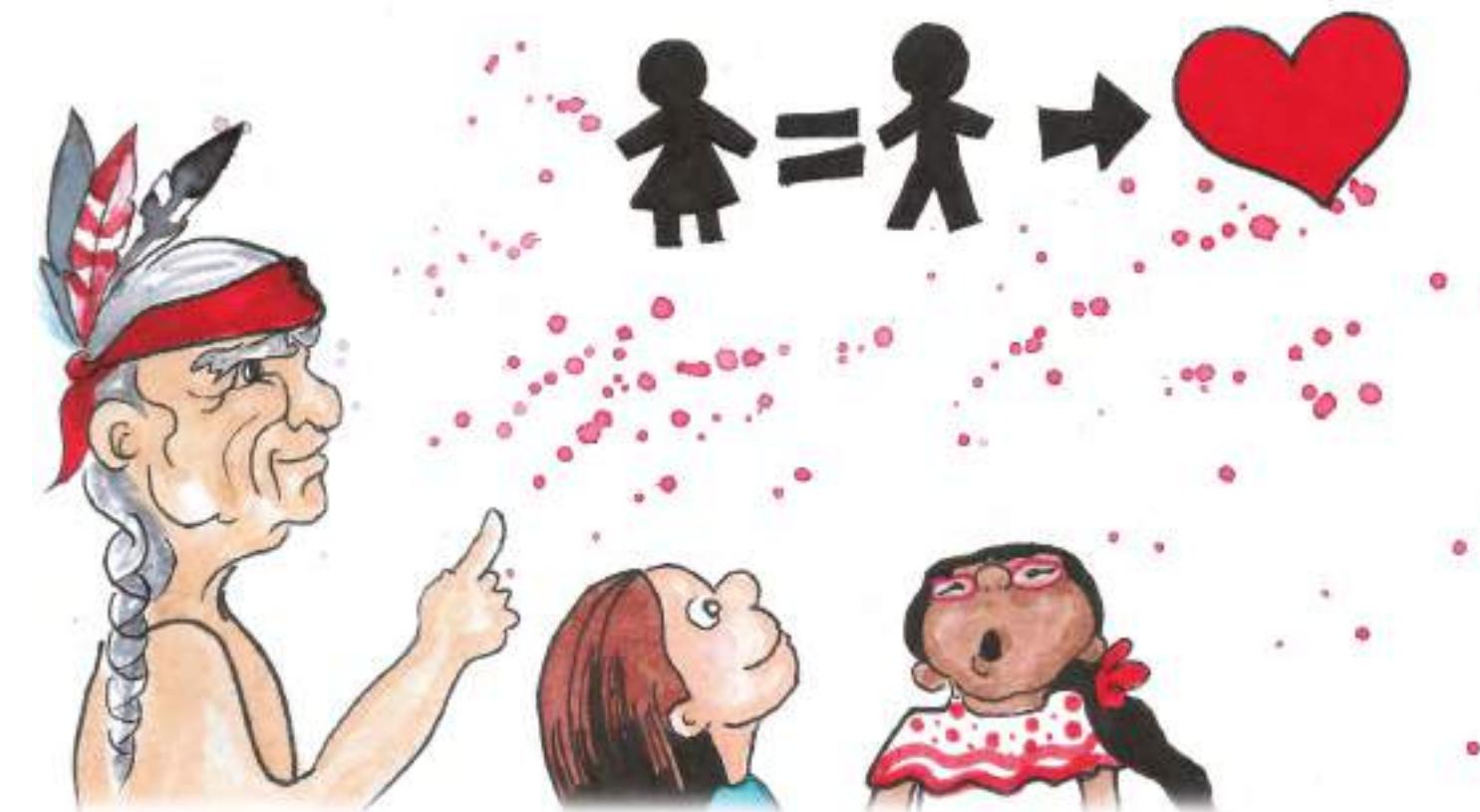
-ille'ex! Je' ku yiila'al bix u p'uruskuba xiibo'.

Juntúul Destrucsolu tu kúuchul yéetel u coche

tu jats'uts naşil. Kaş éeme', le Destrucsoloso yéetel u wolisi' taakin yiiche' tu suutaş u yiil u yaalak peek' tu naats'aş yiknal ka'tuko'ochataş. U chan paalaş, kamp'él u ja'abile tu laj ilaj tu chan joolu yotoch ba'ax tu beetaş. Le chaanpalo' yaan ti' ka'ap'él yiich u chaan paalaş naak' ti' ba'ax tu beetal u taata ti' le chan peek'o.

Le máako' ook tu taanaş. naats' u yaatan yiiknale mix tu sutaj yiil u yaatani'. Letie' ku ya'alik ti':

-jRaúl, tak in t'aan ta wetel.

-Ma' woksikten kisin, ka'ananen -tu núuktaj le
Destruçsoloso.

-Ba'ale'yaanba'ax kin in wa'alteech, t'aanaajo'ob
a yuumo'ob. A taatae' jaach k'oja'an tak biin
yilkech. Ts'o'ok maanaaj wakp'eel ja'ab ma' táan
a biiin a ch'eenetiko'obi', ku ya'alike' k'aasbéet
teech tio'ob, ku yu'ubik biin táan u kímil- tu
tsolaj le xko'olelo'.

Ook kisin tie' ka' tu looxa' u táan yiich yaatan

tumen u ts'o'omele' áayinchají', táan ya'alik tie':

-Ma' wokskaaba k éetel. Ma' táan in biin in
wil ch'ija'an máak chéen tak u tsolik in xiikin kin
p'aat u yabilaj taakin. iTs'o'ok u náaksik in wóol!
ibeey xaan teech! iTche' xko'olelech ma' unaaj a
wa'alikten mixba'ali! iKa kiimik le ch'ija'an máako!
iBa'ali' in k'ajtie!

U chan mejen paale' kamp'eel u ja'abile' tu
yook'ol tu ya'alik:

-In yuum ma' jatsik in na'.

Le máako' yéetel u ts'omel áayine' tu nūuktaj:

-iMak a chi! yaan a kanik bix a t'aanik xko'olej
-ka' tu k'aluba tu'ux ku wenel.

Le chan paalo' tu mEEK'AJ u na' ka tu ya'alaJ t'i:

-Kin ts'ik in t'aan teeCh in na', tene' yaan in
yaabiltik in wiich ma' in k'aat ka' yanakten wolis
ich taakini' -ka' biino'ob u mEEK'OB le chan
peek' koko'chata'abo'.

Yo'olal lelo' le Mola'ayilo' liik' u
yóolo'ob. Xma'páastalil, kúuxi',
sajakil. Ka' tu ya'alaJ ñam:

-iLe talamil ba'alo' utia'al u
ma'alobkinsa'ale' ma' tia'al
looxi! iLe Noj Paxo' tu ya'alaJ
xene'ex te'najo' áante'ex le
xna' yéetel le chanpaalo!
iMa' wa'atale'ex!

Ka' kúuch'oobe' le
Noj Paxo'obo' t'aan
u ma'achaj suntuul
DestruCsolo áayin
tumen ookolnaJi. Kex
tia'an u wolis taakín tu
yiiche', t'aan u pochik le
jkanáan kajo'obo'. Ma'
chéen ka' ma'achaki'

K'aajbéet u ch'aik u na'at xaan.

xCeleste yéetel xLuisa t'aanaJó'ob yéetel u na'
le chanpaalo', ka' biin yiilo'ob u nool k'ója'ano'.

Ka' kúuch'oobe' k'ímakchaJ yóol le ch'íja'an
máako'. Ka' tu mEEK'AJ yilib yéetel u yáabil ka' tu

ya'alaј tio'ob - Kin k'áatik te'ex:

-ma' p'aatkaba'ex! Yaјkunte'ex a kuxtale'ex, beete'ex uts ba'alo'ob, áante'ex uláak' máako'ob. Teche'in wáabil unaј a wáantik ka'ma'lobchajak yóok'ol kaab. Tak te'exe' u mejen palaale'exi' México, yaan a wáantike'ex yóok'ol kaab. Ma' p'aatkaba'ex mix biik'in.

Ka' tu machaј u p'úuk u yaabil ka' tu ya'alaј ti':

-iA wiche' jach sáasil!
-iBeey xaan teech in nool! In yaabilmaech.

Le chan paalo' tu laj

túubsaј ba'al k'aasil ka' tu ta'akaј ba'al uts tu ya'alaј ti' u nool. Tumen leti' u ma'lobil ti' máako': u ta'akik ba'al uts yéetel jats'uts.

K'UBEN TI' KAAJ

Muuch'ch'aba'ex a'ale'ex ba'ax a wilma'ex tu yo'osal lela':

1. ¿Yaan wáa jach máak ku yu'ubik jach xiib ta taanaaj?
2. ¿Ka tuklike'exe' le jach a wu'uyikaba jach xiibecho' ma'alob wa ma' ma'alobi'?
3. Tsikbate'ex k'ayilo'ob a wu'uyma'ex tu'ux ku lobinsa'al xko'ole ka wile'ex bix k'aasiij.
4. ¿Ba'ax keet kuxtalil ichilo'one'ex? ¿Keeto'on wa jéjeláasilo'on wa k'a'asbéet mina'an u jela'anil ichilo'on le páastalilo'u tia'al tuláakal?
5. ¿Ta taanaje' ka' chinjo'oltik wa ku yu'ubal u t'aan a noole'ex wa a ka' noole'ex?
6. ¿Ba'axten ka' tuuklik yo'olal u chinjo'ota'al k' noolo'ob tumen le mejeno'obo'?

7. Yaan a beetike'ex ta naajil xooke'exe' ya'ab ba'alo'ob jé'elbix tsii'b, porras, disfraces, escenificaciones, ka' óokok tu jo'ol máak ka' u yiilo'ob looxe' ma' ma'alobi'.
8. Ma' beetike'ex ichil a baatsile'ex wa jach xiibe'ex wa loox máake'ex.

9

Úuchben tsikbal:
Juunal ma' tu páastal

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Juunal ma' tu páajtal

Jump'éel kíne', Ñame' biin tu julkúul che' ku kabatik Tule túux ku kúuchu' kújo'ob tia'al u yiil u ma'alobil mola'ayil wa u ba'alo'ob kaa. Ba'ale' te' kíno' chéen tu juunal Quetzalcóatl.

Leti' u nojochil kúj t'i tuláakal u lu'umil mesoamerica. Leti' noj Yuumtsil u yabiltma u pixan yéetel u wiinikil máak. Leti' suunaj siiniki' yo'olal u ka' taasik ixíim. Leti' yaanti' ya'ab miatsil ma'lob u meyaj leti' u káat ka yaanak na'at t'i máak.

Ka kúuch Ñame', chuup u chaan xaak yéetel yiich che'o'ob, Yuum kúje' chinjo'olnají. Chilikba yáanal julkúul nojoch che' beey máake'.

-Hum, sáasten in xoot'ik a je'elel -tu ya'ala jí Nam.

-Mix ba'al a tuklik, tin wojéeltaaj yaan a taal tin wiknal. Táan in kaxtik ichil in wóol ba'ax kin in wa'alliktech yo'olal ba'ax ma' tu cha'ik a weenelo' -tu nuktaaj Quetzalcóatl.

-Aanchajíj in túuxtik u mejen paaxilo'ob te' lu'umil Mejen Paalalo'ob.

-¿Bix u biin te'ex?

-Ts'o'oku jach náajalta'al ya'ab ba'alo'ob yéetel le mejen xi'ipalalo'obo' yéetel le mejen paalalo'ob mexicoilo'obo'. Táan u p'ilik yiich le Nometocao' yéetel juntúul xaan le Destrucsoloso- tu nuktaaj Ñam.

-Lelo'oba' chéen taak'in ku tuukliko'ob tu túubsajo'ob máak - tu ye'esaj Quetzalcoátl.

-In wo'jel -Tu ée'sentas Ñam -Je'elbix kaxtik u kója'anil lu'ume' beey kaxtiku kója'anil wiiniko'ob layli' leti'e' yaan ba'al yiil ichilo'ob.

Tak in k'áatik teech jump'éel ba'al in yaabilas éetail-ku ya'alik Ñam- Tak in tasik teech jump'éel ba'al ku yúuchul t'i juntúul chan xch'úupaal t'i le Nometocao. Leti'e' tak biin u jóok'ol t'i nu'ukul cha'an ka' u ye'es ba'al koonbil ba'ale' kex ma' talan ba'ax u k'áate' leti'e' sajak t'i kuxtalil.

-In wo'jel máaxi'- tu ya'alaj Quetzalcóatl-. Leti'e' ma' tu páastal u yúubik wa ku ya'alal t'i "ma". Mina'an ba'al ku pa'atik . Ba'ax yaan tie' tu moots ku taal le k'ak'as kuxtalo'. Ma' tu na'atik ba'ax k'íichkelem, jach saata yóol.

-Jaaj ba'ax ka' wa'alik. Jach tak u konikubaj. Ma' u k'aa'sóol u meyaj kaají yéetel múul meyaj -tu ya'alaj Ñam-. in ka'aj in taase, ma' tin xaantaj.

Ñame' biini'. Jan chiikpaj xCeleste tu na'sil xook xBárbara, le chan xch'úupaal

jach táan u tukliko'. xCeleste, yéetel u jach páastalile' ku chiikpajá je' tu'uxak u k'áatej, chiikpaj t'i jump'éel na'sil xook tu chan suutuki je'elelyéetelubúukintmajunooki' xook. xBárbara táan u xook u quinto t'i primaria jach kaabal u biin u xook. Le na'sil xooko' jach jats'uts jach yaan pak'alo'obi' loolo'ob ya'ab mejen palalo'ob yaan, ba'ale' xBárbara'e' ku yúubikubaj chéen tu juunal. xCeleste kula'j tu k'a'anche' yaan yáanal junkúul che'; tu k'ab junkúul che' t'i yaan Ñame'.

-iBiix a beel! ¿Bix a k'aaba? -tu k'aataj xCeleste. xBárbara tu suutaj yíich náak yóol chéen tu núuktaj:

-xMa'ak'olen tu ya'alaj.

-In k'aabae' xCeleste táant in wookol xooke'. Mix in k'aajóol mix máaki' tak in biskinbaj ta wéetel.

xBárbara tu ch'a'aj yíik'naakaaju yóol. xCeleste táan u t'aan.

-Uts tin xiikin le paaxo'ob beey xaan óok'ot ¿Kux teech?

Le chan xch'úupalo' me'me'ch'ína'jí beey naakaú u yóole'ka' tu núuktaj:

-In k'aabae' xBárbara. Ma' táan a wiliki' teen xaane' uts tin xiikin le paaxo' yéetel le óok'oto'.

-iJach ma'alob! ¿Ba'ax núukulil ka paxik? -tene' kin paxik piano -tu ya'alaj xCeleste.

-¿Nu'ukul paaxil? Mixba'al kin paxik, inaakal in wóol! - Tu núukta xBárbara-. ¿Ba'axten kin paax wa je' u páastal in wu'uyik máax uts tin xiikin u k'aaye', ma' tu náaksa'al in wóol, chéen tin junal.

-Ma' naak óoli yaan a kanik paax jats'uts, tumen ku yila'al a páastali yéetel bix u biin a kambal ku ts'ik kíimak óolil. Ka' na'atik tuláakal t'i ba'ax ka ts'ik a wóolej ku táasik kíimak óolil ku yila'al xaan a p'isla'anmuuk'.

-¿P'islan muuk? ¿Tene' ma' siijen tia'al p'islan muuki'? Tene' siijen chéen tia'al kíimak óolal. Teche' táan a náaksik in wóol.

Ñam yoojel le chan xch'úupalo' ma' kíimak yóoli' chéen ts'o'ok u náakaú yóol.

xCeleste chéen tu yu'ubaú, tumen tu tuklaú u bisik tu Noj Lu'umil Mejen Paalal, tia'al ka yaanak tu tuch xNats'il Uj. Tu ya'alaú t'i túun:

-iKo'oten! Yaan in we'ésiktech jum'éel ba'al ma' túun u náaksik a wóol. Jum'éel sajkaab kíichkelem.

xBárbara'e' líik'íj ka' tu ya'alaú:

-Je' in biine' chéen tumen ma' náaksik in wóol.

Ts'o'okole' xiimbalnaajo'ob tu joolil le sajkabo', u jek'abmaj Ñam naats' t'i ahuehuetes. Ooko'ob, u táan yiich xBarbara' jéelpaaj' jooop' u ja'ak'aj yóol. Tu biine' ma' táan u t'aan tu susut ich.

Ka' kúucho'ob Tu Noj lu'umil Mejen Paalalo'ob, Ñam wa'alí aktáan t'i ka' tu ya'alaaj t'i:

-iBix a beel xBárbara! Tene' Ñamen, u kili'ich t'uul kajakbal t'i Uj.

Bárbara, ja'ak'aan yóol ka' tu k'áataj:

-¿Tu'ux yaano'on?

-iTia'no'on tu Tuuch Uje! Way tu lu'umil México yéetel u kuxa'an suumil táant a máansiko'. U Kaabae' u Noj Lu'umil Mejen Paalal. Ko'oten , táan in we'esiktech juntúul in éetail'.

xBárbara' tu tuklaaj juntúul k'aaajoala'an j-k'aay: "Mix junteen tin tuuklaaj in wilik wa yáan ba'al jach ki'ichkelen, mix táan a túuxtal xook tumen a yuum wa a na'a xook ba'al ma' a k'áati".

Ka' kúucho'ob Tule t'i yaan Quetzalcóatl kulukbal yóok'ol xiw táan u tsikbal yéetel juntúul ch'ich'. Ka'tuyilaaj táanuk'uchlo'obe' liik' u xiik'nalile' le ch'ich'o' tu yalaaj t'i

ichil u k'aaye':

-iTu uláak' k'in Ñam, tu uláak' k'in chan xch'úupal xCeleste, tu uláak' k'in suku'un!

xBárbara ma' tu che'ej. Tumen yaan ba'al ma' tu k'aaajooltik. Tuláakal jela'an yilik. Jan máan tu jo'ol ba'ax yaan aktáant tio'ob jach ki'ichkelem ba'ax ku yilik, ba'ale' jela'an yu'ubik tumen ku yayantik xaan le náak óolilo' yaanti' ka'achi'.

Le Yuum kújo' tu ya'alab t'iob ka'kulako'ob beey

tu beetilo'obo' ts'o'okole' ka' tu ye'esubaj Yuum
kúj:

-Tene' Quetzalcóatlen, u Yuum kújilen
mesoamérica teen laj beet le ba'alo'ob ka
wilike'exo'teen u Yuum kúj'i'xaan ma'alobtaal. Tak
in káatik teech in yáabila xBárbara ñBa'axten
ka jach loox yéetel a na'?

- ñA kaañóool wáaj in na'? - ñTs'o'ok wáaj
u taal u ta'ak in jo'ol ? iMa' tu taal tin tuukul!
ñWáaj tu tsüibtajéch t'i' redes sociales?

Tu ya'alaj ka' laj che'ejnajo'obi'. Naats' u xaak'i

u ñejeláasil yich che'ob ka u jantej. Leti'e' ichil
u su'ulakile' tu ch'a'aj óoxp'éel mejen uva ka' tu
ya'alaj:

-iln na'e' saatal u yóol! Saatal yóol! Tene', ka'
siijene' yaanteen je' ba'axak in káate'. Nook'
ko'ostak , kin bin xiximbal , báaxal , jats'uts
áanalte'o' chéen tia'al u jats'utskintik in wotoch
tumen mix táan in xookiko'ob tumen máak'oolen
xook, in taanae'jats'uts yaanten tuláakal
ba'ax in káati. Chéen jump'éel ba'al ku káatik
ten in na': iu káat ka' xooknaken! i U káat ka' in
káajóolt táanxel kañilo'ob! ñ Ba'ax je' u yúuchul
wa ka che'echile' ex tin wéetel? Le tene' kin
ts'ik in audifono, tu yo'olal ma' in wúuyik
mixba'al, chéen yaan máak uts tin
xiikin u k'ay. Leti'e' jach kaañ
óola'an tumen tuláakal máak
yéetel k'ichkelem
in wilik, leti'e'
je' u páastal u
yáantaal t'i' le
xba'al u káate',
y a ' a b k a c h
auto'ob, ko'ostak
nook'. Buul táan
in wúuyik u k'ay

Jach ku k'íimakkunsik in wóol. Ah, ba'ale'in na'e ken u t'aanen ti' u múul tsikbalo'ob tu'ux ku k'uuchul u éetailo'ob yéetel u paalalo'obe'. iKin jan tuklik ba'ax kin in beetej! Kin ts'ik in wiich beey náak in wóole' ts'o'okole' kin weenel tu yook in na', tia'al ka' su'ulakchajak...

Quetzalcóatl tu maakaj u ch'io'ob.

-ka' tu ya'alaj -, ma' tuklik mix ba'al yaan a ts'a'akal. Yaan k múul áantikech ka' laj k'a'asej

tuláakal ba'ax túubtech: u na'atil a kuxtal.

Te' suutuko' k'uuch áalkabi' tak tu'ux yaan le Tuleo' Joel. Tu tsíikaj Quetzalcóatl ka' tu ya'alaj ti' Ñam:

-iBeey mix ba'al ku yúuchul way tu lu'umil Méjico! Le Destruçsoloso' tu yilajo'ob táan u yaajal le Nometocao'... itáan u suuto'ob loox!

Tuláakal tu suutaj u yiil Quetzalcóatl, ka' tu ya'alaj tio'ob:

-yaan a bine'ex, léep' a wóole'ex.

Beey túuno' ka' chinjo'olnaajo'ob yéetel u chinjo'olil náach kínil ka' laj yáalkabo'ob yéetel tuláakalumuuk'o'ob túux yaanleNoj Mola'ayo'. Ka' kúuchcho'obe' jak'a'an yóolo'ob tumen ch'e'enak'il. Quetzalcoatl ts'o'ok u kúuchul. Tí yaan tu kúuchil mola'ayil u muuts'maj u yiich táan u tuukul.

Ñam, xCeleste, JoelyéetelxBárbara, kulaajo'ob túux mina'an máak.

Quetzalcóatl tu ya'alaaj:

-Tuláakal ba'ax u beetma' wiinike' yéetel meyaj u beetma', yaan kíine' yéetel ya'yaaj óol, yaan kíine' yéetel u kíinani tuláakal kaaaj. Bejla'e' túumben kínil ku taal táan u siijij túumben kín, u kínil keetelil kuxtal.

Ka' tu yu'ubaaj xBárbara u t'aan Quetzalcotl ts'o'ok yilikmejen paal, xch'íupaalal yéetel xíipalal ku yu'ubik túumben ba'alo'ob je'elbix u taakta a wáantik a láak'o'ob.

Je'tuuno' xKukúti tia'an túux k'ala'an tumeyaje t'aanaají.

-Teech Yuumtsil Quetzalcóatl mix juntéen a p'aato'on k'juunal.

-In yabila xKukuti, máax ku kíimaktaaj yóole', teen- tu núuktaaj le Yuumtsilo'.

Kukuti tu ya'alaaj.

-Yaan in ta'akma jump'éel cámara - tu ya'alaaj

- ku beetik in túuxtik ba'ax táan u beetik le Destruksoloso'. ¿Kin p'aajtaal wáaj?

-Beyo' in waal- tu éejsentaj Quetzalcóatl.

Ka' tu yilaajo'obe' k' muuch'ukbalo'ob tí u kúuchil mola'ay ka tu yilaajo'ob mi óoxk'altúul Destruksolos táan u léembal u woolisijs taakín yiicho'ob. Jump'éel boox ba'al tu yóotiko'ob tí jump'éel nu'ukul cha'an. Letí u Yuum kújí le Destruksoloso'obo' Kúuchil Koonol.

Ka' tu yiilaaj Quetzalcóatl tu ya'alaaj ichiluba:

"U Nojochil Ookol, ch'ija'an yéetel kin ketlan tin ka' ilikech bakáan".

-¿Tu'ux yaane'ex? -Ka' tu yóotaaj jaach k'a'am tak kilbanaaj le najil koonolo'. -¿Ba'ax ku yúuchul? iTáan in p'atik in náajaltik taakin! iMix ba'al a beelale'ex!

Juntúul le Destruksoloso' wa'alchají' ka' tu núuktaaj ichil u sajakiil:

-Nojoch yuum yaan k láaké' táan u k'ója'antalo'ob yéetel le yik'el k'ója'anilo', yaan ts'o'ok u kiimili'. Le máax ku ts'aakikuba'ob... ku

p'áatal u k'íinan tio'ob. iP'il a wiche'ex!

Uláak' Destruksoloso tu ya'alaj.

-Jach jaaj nojoch yuum. Ts'o'okole', u jala'achilo'obo' toj óolalo' tu ya'alajó'ob ka' u k'alo'ob núukul meen ba'al yéetel kúuchil koonol yo'olal ma' u k'ója'antal le máako'obo'. Letene' ma' taan a náajal...

-¿Lelo'báan ink'áajti? Wakukíimil in meyjilo'obe' ikaxtik uláak! iYa'ab máak táan u kaxtik meyaj tak u niib óolal je' u ts'aikto'one! Kin wa'alik t'i te'ex u baatsile'ex mix ba'al a belale'ex!

Le yáax Destruksolos tu ya'alaj:

-Ba'ale', nojoch yuum, to'one' ts'o'ok a'alik u sajbe'entsil u k'ója'antal le kaxan taakinó', ba'alí' k'áat ka k'ója'anchajak máako'ob.

iMa' ta' na'atike'ex! Ku ya'alale' yáax táanile' letie' toj óolalo', a kaxtik taakiné' je' u p'áajtale' je' ba'ax k'íne'.

-¿U jejeláasil a kaxtik? - tu k'áataj Kúuchil koonol, ooka'an kisin t'i. -iSáataj yóolo'ob! iLela' beey u tuukul t'i Quetzalcóatl! -ka' tu ya'alaj lelo' ya'ab Destruksolos jóop' u che'ejo'ob. Le kúuchil koonolo' tu ya'alaj -iBeyo'

lela' ma' tu beeytal! U beelil a laj̃ jo'osik taak'ine' je'elbix a'aliko': a laaj̃ jo'osik u ayik'alil yóok'ol kaab, yaan k bisik yéetel koonik tuláakal ba'al ku p'aastale', yaan k beetik u meyaj̃ yéetel k tusik xan le Nometocao'obo'.

Uláak' le Destrusoloso' tu ya'alaaj̃:

-U táalamile' nojoch yuum kin tuklike' yaan máak l'iisik le Nometocao'obo'. iU k'aasile' k- ojel máaxo'obi'!

Le kúuchil Koonolo' tu níuktaaj̃:

-ima', kin wa'alike' te'exe' ma' a wojele'ex mixba'ali! ixma' na'ate'ex! Ma' ta wilike'ex' chéen náaysaj̃ óol yóolal le k'os'a'anila' tu cha'ak'ato'ob ba'ax yáan u tojol: i Le a beetik taak'ino'!

Ma'chéen juntúulli'iisikle Nometocao', iMa! iYa'abo'obi! Úuch jo'p'ook u maano'ob tu najil xook mejen paalalo'ob t'i tu noj̃ lu'umil México, mi letie' mejen paalalo'ob ku k'abata'al jebix jKanáanilo'ob t'i Yóok'ol Kaab. Jela'an u túukulo'ob lelo' ma' t'aan k p'atej, je' u loobilko'one'.

Le Konool náajalo' ku lúubul tumeen le Nometocao t'aan u p'iilik yiicho'ob. iMa' túun cha'e!

Beyo' ts'aba'e'ex, kaxtike'ex le jKanáanilo'ob t'i Yóok'ol kaab. Tuláakal chaan paal ka wilike'ex ma'alob yiiche' yáan a wa'alik tio'obe le taak'ino' leti' u ma'alobilo'tumen ku beetik ma'wóotsilankil.

Ma' tu'upuk le nu'ukul cha'ano', tu jaan a'alaaj̃: iMa' tuskepe'ex, xma' beelale'ex!

Quetzalcóatl tu paktaj̃ yéetel u k'iimak ool' ñam, leti'e' tu suutaaj̃ xaan u paktej. Letio'obe' yojelo'ob le kúuchil Koonolo' tu jaajanchaak'tumen ma' tu náajal. iLe jalk'abilo' tu taal mixmáak je'

u páajtal u wa'alkunsike!

xBárbaraé' chéen kulukbal, jach jáak'a'an yóol. Ya'ab ba'al yaan tu jo'ol ku tuklik. Tu kaajal u túukul. U p'iilma yiich táan u tuukul. P'iil túun yiich ka's liik'e' tu ch'a'as u nu'ukul u yu'ubik ba'al ka tu ts'aa'j t'i Ñam.

-Ñam, ma' k'a'asbéet ti'' -tu ya'ala'j.

Ñam saamal che'ejna'jí, yéetel u páajtalile' le u nu'uku u'uya'jo' tu suuta'j looli', ka tu s'íia'j t'i le chan xch'úupalo'.

-iJach k'i'ichkelem! iDiosbo'otik! - tu ya'ala'j t'i leti'. Yáax túun u ya'alink diosbo'otiko'.

K'UBEN TI' KAAJ

K'aaynene'ex ich jeets' óolalil:

1. Paaxnene'ex yéetel k'aaye'ex júmp'éel k'aay ka' siijík ichile'ex, le k'aayo' unaj u bisik wa u ya'alik u k'íichkelmil ba'ax u jejeláasil kuxtal yéetel bix unaj a méentik tia'al ma' u náakal a wóol.

10

Úuchben tsikbal:
Ts'uts'ujki luuk'

U tsoolajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Ts'uts'ujki' luuk'

Le Destrucsoloso' tu k'aamaajo'ob juntúul le jkaxanjaajo'jaach yoojel bixumeyaajuts'o'omel máak, leti', táant túun u tsoolik u ba'axteni' táan u p'iilik yiich yéetel tu ka' tuukul le Nometocao'obo', tumen letio'obe' tu kajal yaantal u ka'ansaájil xNa'tsil Lu'um tio'ob, letie' ka'ansaája' ku tsík u jaají tio'ob le u jaajilo' ku luusik u sajakilo'ob.

Le u nojochil le Destrusoloso' tu t'a'aba u nuukulil cha'an ichil u sajakile' tu ts'aaaj ojéeltbi bix yaanik le Kúuchil Koonolo'.

-Noj yuum -tu ya'alaj-, le Nometocao'obo' táan u p'aatik u sajakilo'ob. Ts'o'ok k'aamik u tsoolil tu'ux ku ya'alik. Wa ma' sajakeche', le looxo' yaan

yéemej, tumen ma' túun éejentiko'ob ba'ax ku ya'alik tio'ob u ts'o'omel áayino'. Letene' ma' tu páastal u tuus u beelo'ob. Yaan u yéemel k koonol...

Le Kúuchil Koonolo' ook kisin ti'.

-ixma' paatale'exi! ixma' na'ate'ex! - Óotnaáj u wiimbaáj le nuukul cha'ano' tak le chan jsool naajo' tu'ux ku muuch'taal le Destrucsoloso' -. Ookse'ex sajakil, iBeete'ex! ka okok sajakil ti' tuláakal

máak tumen le sajakilo'ku beetik ka looxnako'ob, beyo' u yuumilo'on tuláakal ba'al je'elbix suka'an maanal mi lajún ja'abo'ob.

-Beyo' noj yuum -tu ya'alaś tu éejentik yéetel chinjo'ol le Destruksoloso'.

-iU ts'o'okok ba'ax kun beeta'aj! iBix ma' a tsa'aye'ex ti! - tu jeets'aj le Koonolo' ka sa'at ti' le nu'ukul koonolo'.

Le Destruksoloso' jach jáak'a'an yóolo'ob. Le

jkaxan jaajo' yoojel bix u meyaś u ts'o'omel máake', tu ya'alaś:

-K'a'asbéet lu'usik ba'al jaasjil tio'ob, k'a'asbéet u yu'ubikubaś tu junalo'ob, ma' u müul meyajo'ob. Ma'u yabiltiko'oble mümülmeyajo'. Le ba'ala'mina'an yaan a'alik tio'ob mina'an mix tu'ux. Letie' tuukul beya'ku loobinsik u Nasjil Koonol, ku k'askuntiko'ob ku beetiko'ob loobil ti' to'on: éejente'ex.

Ba'ale', lela' k'a'asbéet tukultik tia'al uláak' k'ino'ob. Wa k- a'alik tio'ob mina'an náach k'iniil tio'obe', yaan u saatal yó'olo'ob. Táan u muuts'ik yiicho'ob tu ka'atéen...

-Je' u päästal peets' óotiko'obe'-tu xuulaś le noj Destruksoloso' -. Yaan túun lu'usik tio'ob u päästalil u tuukliko'ob náach k'iniil, k'a'asbéet oksik sajakil tio'ob yéetel juunal.

Le jkaxan jaajo' luk' tu kúuchil le müulbailo'.

Te' túuno José yéetel u baatsilo'ob Noj paaxe' ti'ano'ob tu nojolil u peten lu'umil Méxicoil, táan bin u tsikbalo'ob yéetel umeyajilo'ob pak'alkuxtal, k'íimak yóolo'ob tubiño'ob u tsikbaltiko'oble ba'ax ku pak'iko'obo ku taasik tooj óolal. Ts'a'ab tio'ob Kakau yéetel café. Tu tséelo'obe' táan xaan u yu'uba'al u paax marimba.

U jch'e'ene' máako'ob ti' le Destruksolo'ob tu t'uulpachtiko'ob, ka beeta'alt tio'ob u xnuup'o'ob. Tu tuuso'obe' ka' bisabo'ob Tabasco, ka' a'alab tio'ob

K'a'ajbéet u yáantiko'ob le Nometocao'obo' tumen jach k'a'ajbéet le áantaś tio'obo'. K' jkaanáano'ob t'i Noj Paaxe', tuuso'obi'.

K'uuchcho'ob tu kaajal Nacaajuca, ka jooč'ka'atúul máak ka'ap'eel yiicho'ob ba'ale' ma' tu jach paakato'ob tu beeli', u ts'a'amaś u nook' je'ex suuka'an t'i le kaajo'. Ka' káata'ab tio'ob wa ts'o'ok u janalo'ob.

Le j-kanáanilo'obo' tu yóotaśo'ob janal yéetel kiimak óolil.

Táan túun u káatalo'ob t'i jumpeel kaaj, tu yu'ubaśo'ob tu ts'uumu' le lu'umo' yáanal u yooke'ob.

-Ma' u jáak'aj a wóole'ex tu ya'alaś tio'ob le kajnáalilo'obo'. To'one' kuxa'ano'on tu yóok'ol le ts'uts'uki' lu'uma'. Le lu'um wayo' ku ts'uumu' ba'ale' ts'o'ok u suuktato'on.

Ka' k'uuchcho'ob tu taanaś le ka'atúul u yéet

kajnáalilo' a' alab tio'ob kakulako'ob ka janako'ob.
Juntúule' u k'aaba'e' xNatalia, tu ya'alaaj ti:

-Te'exe' sa'ase'ex mina'anto'on k'aanche' ka'kulake'ex. Letáankelenpáalalo'obo'tuyooklaajo'ob.
Le máako'ob waye' jach k'asa'ano'ob, ma' unaaj t'uubuli'.

Le uláak' máako' u k'aaba'e jRomán, tu ya'alaaj:

-To'one letene'má'táan tsikbal yéetel mixmáak
.Chéen táan k tsikbaal yéetel u'ulabo'ob táanxel
kajilo'obo' je'elbix ta wéetele'ex. Uláako'obe'
saajako'on tio'ob.

José ichil u jáak' óolile', tu k'aataaj:

-¿Ba'axten sajake'ex ti? ¿Ma' wáa a
k'aajóole'exi? ¿Ma' wáaj wey kajile'exe?

-Beyo'- tu núuktaaj xNatalia- to'one' way k
ch'ibale' way siijo'one', zmáax ku éejentik?

-Ba'ax jach yaan u toojole' leti'e' suukil kuxtal
bejlae'. To'one' ma' unaaj k'aasik ch'ibali', mix le
ts'o'ok u kíimilo'ob tu ya'alaaj jRoman.

-Ba'ale', in wojel le k nuukilo'obo' ts'o'ok u
ka'ansma'ex ma'alob miats'il -tu ya'alaaj juntúul
chaan xch'úupal oka'an ti' Noj Paax.

-Mi beey waale'. Ba'ale' je'elbix a wóotik a
wilike'. Le úuchben ka'ansajo'
ma' biin p'áatal tia'al
le máako'ob bejlao'.
Te' k'íino'oba' mixba'al
jeets'eknak -tu
núuktaaj jRoman.

Lelu'umo'táanupéek
yáanal u yooko'ob .
xNatalia tuune' tu
ya'alaaj:

-Uláak' ba'al ma'
paatali' leti' u aú-Tsool
xikin le kaajo'. Ku
k'aata'al to'on müul
meyaaj wa fajina.

iÓotsilo'ob! Mixmáak yaanti' u päästali' u ya'alik ba'ax unaj yúuchul k'o'olaj.

-Ma' wáaj ka' a'alak wa ba'ax tu yo'olal a kuxtali'- tu ya'alaj José-, le múul meyaño' jach k'a'asbéet tumen ku ma'alobkinsik k kuxtal. Le a wa'almaj yaan a wáantik mola'aye' jach unaj tia'al u yila'al le náach kínilo'...

Joséma'ts'o'okut'aane'tumentu jéek'atkuba le lu'umo' ka jooop' u beetik peeteno'ob ku péeko'ob. Jump'éel peetene'u ti'alo'ob chuumuke' chéen ja' yaan.

xNatalia yéetel jRoman ka' jooop' u che'ejo'ob.

-Ta wilike'ex wáaj ba'ax ku bétik le múul meyaño'- tu ya'alajo'ob jach ka'anal yiicho'ob

- Le múul meyaño' mina'an le ba'ax yaan u toojole' letie' suutuka'. Mina'an náach kínil. ¿Bix a wúuyikaba'ex yéetel a peetene'ex?

Juntúul chan xchúupale' ootnaají: "iYaanten sajakil!" ka jooop' u yoto'ob xaan uláak'ó'ob.

xNatalia yéetel jRomane' kíimak yóolo'ob ku ya'alal tio'ob:

-Jujúuntuli' peeknene'ex te' tu jáalo', jooke'ne'ex tí' le peeteno'. Wa ma' ta wáantikaba'exe', yaan a buulule'ex. Wa chéen te'ex tak a jookle'exe' ma' tuukultike'ex tu yo'osaajil a laak'tsil, lelo' jach úuchben tuus.

Te'elo' xltzi, juntúul chan xchúupal tí' le Noj Paaxo', ma' sajakí yéetel muuk'aan, tu pulujsuba ichil le ja'o'ob ka' tu tulch'inta, ka' biin yíknal le chan xchúupalo' ku yóok'olo'. Tu nuupa le peeteno'obo' jooop' te' ja'ob ka' tu méek'aj ka jooop' u náaysik yóol. Tuláakal u baatsilo'ob le Noj paaxo' tu beetajo'ob jéex tu yilaajo'ob ka tu betajo'ob chéen jump'éel peeten. Tulaajmaachaaj u k'abo'ob, tu báabo'ob yéetel le uláako' ka' naats'o'o tu ch'í jáal ja' ka joook'obí.

Ka'aj kúuchcho'ob te' jáalo' jooop' u xiimbalaajo'ob tí' chichich lu'um, tu séebkunto'ob u xiimbalo'ob ka' náachaaj tio'ob tí' xNatalia yéetel jRoman. Le tsútsúkí' lu'umo' beey tu búulule'; yaan xnuup' tí' tu lo'obol jach tsú'uy le xiwo'obo'. Ti jump'éel

suutuke' ka' jooop' u k'aala yéetel le che'obo ka jooop' u naats'alo'obe' ku yu'ubiko'ob u jenkal u yawat ba'alche'o'.

-iYaan in K'áatik áantaj! - tu ya'alaaj Itzi ka' tu muuts' u yiich.

Je' túuno' xCeleste ti' yaan yéetel Yunúen tu kaajil Sonora, náach ti', tu k'aamaaj jump'éel náach tuukul tu'uxtaaj ti' yéetel chéen tuukul. Ka' tu yilaaj tu'ux yaan u éetailo'ob k'aajbéet áantaj tio'ob. Ma' jookok u yaanto'obe', ka' tu jan t'anaaj xKúkuti ka oookok, xKúkuti tu jan yilaaj u ba'alijs tu'ux ku cha'antik tuláakal ba'ale' ti' le Destruçsoloso ka' tu yilaaj yaan ba'ax ku yúuchul.

Ti' jump'éel suutuke' xCeleste yéetel Yunúen yéetelbulukmejenxi'ipalalyéetelmejenxch'úupal ti' u Noj paaxil ka' k'uuchcho'ob Nacaajuca. K'aam u

yoto'ob: "iJosé, Itzi!" ba'ale' mixmáak núuktik.

Ba'ale' le chan paalal macha'ano'obo' jooop' u payal ch'ob yo'olal u K'áatik miatsil t'i'aal u joooklo'ob tu'ux yaano'ob. Ka chiikpaj juntúul chaan kili'ich máak k'aaaj óola'an je'elbix Yumkap.

-¿Ba'ax ka beetik waye' - tu ya'alik táan u naats'aal.

Itzi yéetel José tu tsikbatajo'ob ba'ax úucha'an ti' xNatalia yéetel jRomán.

Yumkap tu ya'alaaj:

-iAh lelo'obo j-ookol k'áaxo'ob! Teen tin ja'asaj u yóolo'ob ma' sen xaanaki sa'ato'ob te' k'áaxo'. Leti'e' meyaj beetik yéetel in suku'uno'ob, ku sa'atko'ob ich k'áax yo'olal ma' u loobilko'ob le k'áaxo'.

-¿Je' wáaj a wáantko'one'? - Tu k'áataj José
-iTo'one' ma' chéen ooko'on waye'!

Yumkap p'áat chéen tu tuukul. Ts'o'okole' tu ya'alaaj ichil u k'íimakil yóol.

-Tene' in woojel ma' j-ookol k'áaxe'xi', le j-ookol k'áaxo'obo' yaanalo'ob, le máako'ob tu taaso'on yéetel tus. Leti' u k'ak'as ch'íbal le Destruçsolos. Ba'ale ma' k k'aaaj óoltajo'obi' tumen tu jéelbesaj u nook'o'ob. Teen yéetel in suku'uno'obe ma'alob aluxo'on. iKo'otene'ex tin paach! iyaan in wáantike'ex ka' jookke'ex!

Yumkap jump'éel tu ch'aajj jump'éel beej ma'

u k'aajóol le j-kanáano'ob t'i le Noj Paxilo'. Ka'bino'ob tu paach ichil loob xiu, loolo'ob, k'ixo'ob, t'uut'ul bejo'ob, kex jaa'jalki' le bejo'ob tu biin tu paach. Ba'ale' k'uuchóob ti jumpeel jaampiik k'aax. T'i tu yilajo'ob u yéetailo'ob, le máaxo'ob biino'ob áantajo'.

-¿Tu tuuso'on túun le Destrusoloso? - Tu k'aataj José.

-Beyo'-tu núuktaj Yumkap-Tuláakal tuusil u ka'aj. Tutaasajo'obu jejeláasilche'obuk'exma'ob ka' tu pulajo'ob yéetel jumpeel helicóptero. Tin wúuya j yaan ba'al ma' ma'alob te' K'aaxa' leten taalen in wiil ba'ax ku yúuchul.

-¿Ba'axten túun ta t'aan tu beetajo'ob lelo? -tu k'aataj Itzi.

-Tia'al u yoksiko'ob sajaki'- tu núuktaj Yumkap.

-¿Sajakil?

-Beey. Le sajakilo' ku wa'alkunsik máak yéetel ku beetik u ta'ajkuba máak ma' u joo'kol, lela' ku béetik loob t'i kaa'j yo'olal ma' u muul meyajo'ob... Letene', éem t'i junkúul che', ka' chii'kpa'j ñam.

-iYumkap, éetai! iJach k'iimak in wóol in wilikech tuka'atéen!

-iÑam, in wéetai t'uul! iBuka'aj k'in ts'o'ok u maan! ¿Yaan mi quinientos ja'abo'ob?

-iMi beyo! -tu núuktaj ñam.

Le mejen xi'ipala j yéetel le xch'úupalá tu

pakla'antik yiicho'ob jáak'a'an yóolo'ob. ¿Jach wáa ch'ija'an ñam?

-iÑam! iLe Destrusoloso tu ts'aajo'ob jumpeel peets'kunaj! - tu ya'ala j Itzi.

-In woojel. Tumen Quetzalcóatl tu ya'ala j teen, tumen letie' tuláakal ba'al ku yiilik. Leten jan taalen je'elbix páatikene'. K'iimak in wóol tumen ma'alo'ob in wilike'ex.

-¿Ba'ax kun beetej? iYaanji to'on sajaki! - tu k'aataj José.

-Ma', ma' una j a ch'ike'ex sajki'. K'aajbéet yaan t'i te' ex jeets'el óolal. Yaan a ts'ik a wóole' ex yéetel t'i a éetaile' ex, beyxan t'i a kaa'jale' ex. Tumen yaan ba'ax ku beetik a muu áantaje' ex - tu tsoola j ñam - Le Destrusoloso' u k'aato'ob ka' k- tukultej chéen leti'ob yaan u muuk'o'ob

ku kuxtalo'obo' ma' unaj a muuch'ikba'exi' ku ya'aliko'ob. Letene' k'a'asbéet ma' u náayal k- óol, k'a'asbéet k- béetik u p'iilik u yiich le Nometocao'.

-Beyo', k'a'asbéet ilik tu'ux kun taal u toopil le Destrucsoloso'obo'. -tu ya'alaj José yéetel u muuk'il t'aan.

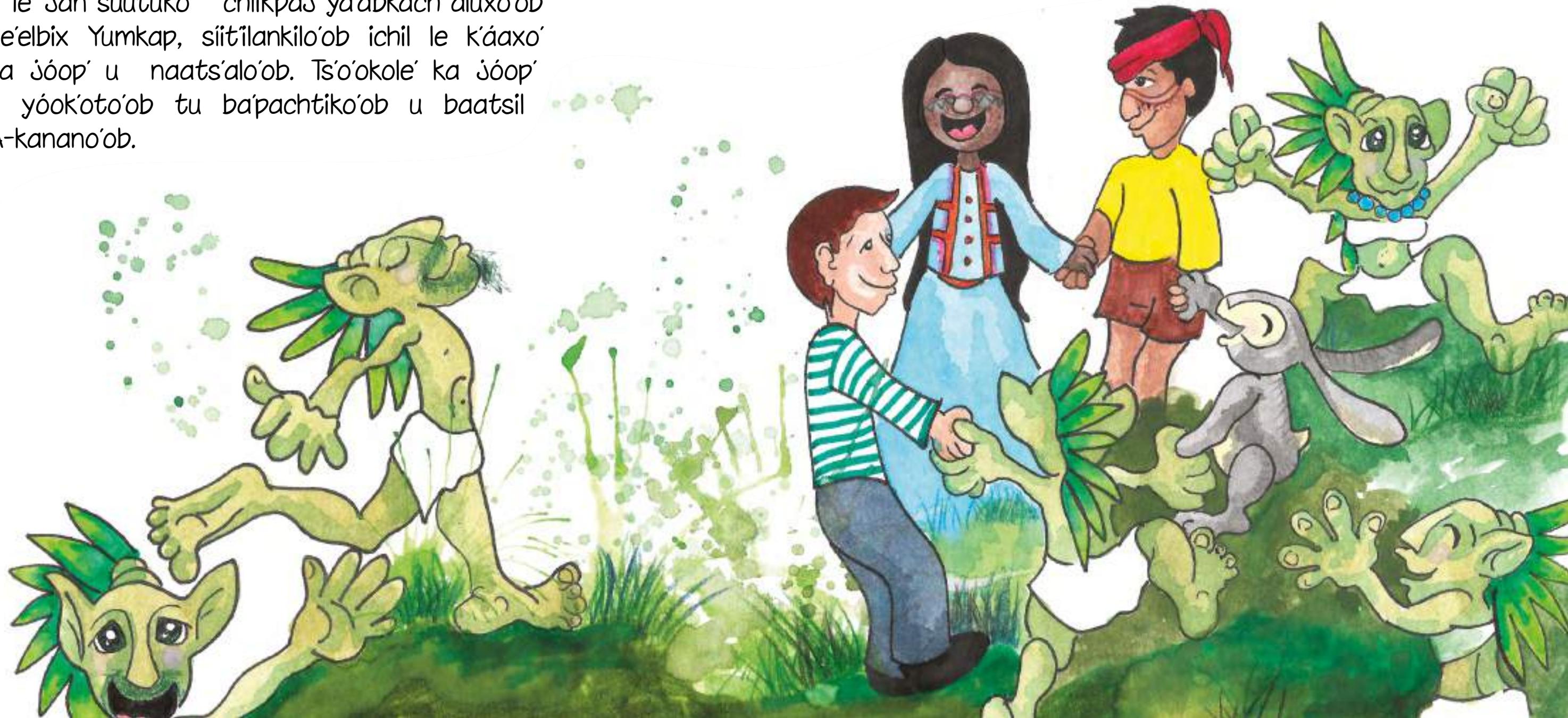
-Ma', le j-oooksañ k'uuxilo' ma' leti'e' Destrucsoloso' in wéetal- tu ya'alaj Yumkap.

Te' jan súutuko' chiikpañ ya'abkach aluxo'ob je'elbix Yumkap, siit'ilankilo'ob ichil le k'áaxo' ka jooop' u naats'alo'ob. Ts'o'okole' ka jooop' u yóok'oto'ob tu ba'pachtiko'ob u baatsil A-kanano'ob.

-iLe j-oooksañ k'uuxilo' leti'e' sajakilo! -ku k'ayiko'ob tuláakalo'ob.

Ñam yéetel Yumkap tu paklantik yiicho'ob tu saamal che'ejo'ob, ka'tunupubao'ob t'i le'óok'oto' t'i le siit' ichil le chan aluxo'obo'.

-iLe j-oooksañ k'uuxilo' leti'e' sajakilo! ku k'ayiko'ob xaan.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Beete'ex junp'eel nojoch boon t'i jum'eel paak' te' našil xooko', je'elbix ya'alik le j-ka'ansažo'obo' je'elbix Ñame', Yumkap yéetel u yéetailo'ob balts'amo'ob.
2. Paytaante'exe le mejen páalalo'obo'ka'xii'ko'ob u yíilo'ob le boonil ta' beetaje'exo', ts'o'okole' ka tsikbaltik t'iob ba'ax ka'ansaži ku k'alik.

11

Úuchben tsikbal:
Táanxel kaajil yéetel xixíimbal
máako'ob

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Táanxel kaa'jil yéetel xix'imbal máako'ob

-Óoxjaats u ch'ibalo'obe' chéen j-ts'aak ya'jo'ob tu lu'umil Yucatán leti' u baatsil Titihua. U ka'noolo'obe' jach ma'alob j-meeni' te' kaa'jo'. U yooxtúul xiib paalal yéetel ka'atúul xch'úupul páalal biino'ob xaan tu
na'jil xook yéetel tu
kanajo'ob ba'ax yoojelle
nojoch noolo'. Wakp'éel
u yaabilo'ob le j-meeno'
Titihua tu xookna'jo'ob
xaan j-ts'aak ya'j.
Tuláakalo'ob ku
yáantiko'ob kaa'j.

Ba'ale ka tu yóotaj
xook u xka'a áabil
j-Mario yéetel
xManuela tu

Ja'abil ochenta te siglo XX, ma' k'aamo'obí te' noj na'jil xooko' kex ma'alob u xooko'ob. A'alab tio'obe' jach ya'ab j-ts'aak ya'jo'ob yaan ma' bin k'a'ajbéet uláak'. Lelo' ma' ma'alob tu yila'jo'obi tumen te' peeten lu'uma' le máako'ob ku taasik u k'ója'ano'obo' ya'ab u xiimbalo'ob tia'al ka' paatak u k'uuchlo'ob te' kúuchil j-ts'aak ya'jo' tu'ux yaan juntúul j-ts'aak ya'j.

xManuela jach tak túun u xookik ka' beeychaj t'i tumen u yuumo'obe p'aajchajó'ob u bo'otiko'ob u xook táanxal na'jil xook jach ma'alob tu ts'o'oksaj u xookik le j-ts'aak ya'jo'.

Ba'ale j-Mario ma' p'aajchají tumen uláak' ba'al

tu xookaj. Ook tu kúuchil xook t'i Quimica.

Junk'aal u ja'abil máane' u táankelen ka' suku'uno'obe' jAgustin yéetel xSonia, xka' áabilo'ob xaan tu yóotajo'ob u xookiko'ob j-ts'aak ya'j. Ka naats'o'ob te' tu najil xooko' kaaje' a'alab tio'ob let'ie' xooko' ma' tia'al je' máaxake' u tia'al máak biin jach yaan u miatsil. A'alab tio'obe' wa ku máansiko'ob le káat ch'io' je' biin u yáantalo'ob tia'al ka xooknako'ob t'i

jump'éel najil xook ku bo'ota'aj. jAgustin túune' ma' páatchají' tu kaana'j j-áanta'j ts'aak ya'j, xSonia, contadora tu ts'o'oksa'j.

T'i jump'éel kák'as k'ine', u ch'ija'ani' nool Titihua, u paale' jach ko'ja'anchají'. Tu t'aanaajo'ob u ambulancia kaaje', ba'ale kúuchuláak' ambulancia ka' taal ch'a'abile', ba'ale' jach ko'ojs tu bo'otilo'ob. Ma' páajcha'j u ch'a'ik u yóol le ch'ija'an máako'. Tumen mina'an nu'ukul t'i le kúuchil ts'aako'xaano'. Mix camao'ob, mix u nook'il ko'ja'an mix ts'aak.

jAgustin, naats' t'i yaan tu nool ka kiimij. Jach yajya'j tu yóol tumen tu yiila'j u kiimij, ts'o'okole' tu sen yaabilma'j, naak' t'i tumen mina'an xaan u nu'ukulil le kúuchil ts'aako' ma' tu kaxtik ba'ax u beete'j. U na'e' ku ya'alik t'i'e': "In waal tuláaklo'on k sii'jil tia'al kiimij. A noole' ya'ab k'in tu yiila'j chéen ba'alo'ob uts tu beeta'j. Let'ie' ma' túun kiimil tumen t'i'an k- tuukule'".

Le k'íino máani' ya'ab ba'al ma' keet tu taasi' beey xaan óotsilil ya'abchajíj le kúuchil ts'aak ya'jil t'i le mejen kaajo'obo' laj xuump'ata'abo'obi'. Le

j-koonol ts'aako'obo' yéetel le jala'achilo'obo' ku maniko'ob ts'aak ma' paatali', ba'ale ko'os, yéetel lelo' ayik'alchajo'obi'.

Letie' ba'al ku yúuchula' tu kúuchil toj óolal tu lu'umil Méjico, yóok'ol kaabe' tu péeksaaj u yóolo'ob kaajo'ob ayik'alo'ob yéetel kaajo'ob óotsilo'ob. Le koja'anilo' tu ch'aaj müuk'. Kex chichan yiik'ele' ya'ab máak ku kiimsik. Le máax u yookolma ts'aak tu kúuchil ts'aako', tu yiilaaj ma' tu páajtal yéetel le koja'anilo'. Ku biin u biinetik nu'ukulo'ob tia'al chiital yéetel uláak' nu'ukulo'ob ts'aak, itak u kúuchilo'ob ts'aak ku binetik!

A, žwoojele' ex ba'ax uláak' tu biinetaaj? -tu káataj Ñam. Táan túun u tsikbaltik tio'ob letie' ká'asaajila' ti' jKanáano'ob ku yiliko'ob tuláakal tu kúuchil cha'an ti' tu Noj Lu'umil Mejen Paalaaj.

-žTs'aako'ob waale? - tu núuktal juntúul chan xch'úupal.

-Ma', ma' leti'í ba'ax kun u bineto'.

-žBa'ax túuni', Ñam? -tu káataj juntúul chan paal.

-jTs'aak yaajo'ob yéetel xts'aak yaajo'ob wa enfermeras yéetel enfermeros -tu núuktaaj túul.

-Ba'ale' žma' tu ya'alaajo'obe' le jts'aak yaajo' ts'o'ok u sen

ya'abtalo'ob ma' k'a'ajbéet uláaki?

-Tuláakal lelo' siij tu jo'ol le Destruçsoloso' yo'olal u náajal -tu ya'alaaj Ñam--Je'elbix suuke' takutuus beetiko'ob tuláakal máak tak le jts'aak yaajo'obo'. Ba'ale' le koja'anila' tu ye'esaj ba'ax mina'aní. Táan u kaxta'al le jts'aak yaajo'obo' je' tu'uxake'.

Letie' bix u náajalta'al le taakin ma' paatalo'

ts'o'oka'an u loobinsik yóok'ol kaab, beyxan u kuxtal máak yéetel tu xuulaj ba'ax kuxa'an, ts'o'ok u yila'al bix tu beetilo'ob: ma' paatali'. Ts'o'ok u k'íníl ti'.

Le kaajo' kaanbalnaaj: le Nometoca'o'obo' jooop' u k'áatiko'ob ba'ax úuch ti' le ba'ax u yaabiltmaajo'ob.

-žu yaabiltmaajo'ob wáaj? -Tu k'áataj xCeleste- ¿Ba'ax ka wa'alik Ñam?

-Le máak yabiltmajano'obo' chéen ju'uno'ob, yéetel le jach k'áaytaj koonolo' ku jaan k'aajóoltalo'ob ba'ale' mixba'al u beelalo'ob mixba'al ku ka'ansiko'ob. Chéen loox ku

ka'ansiko'ob yaan k'íine' chéen ba'al mina'an u nooy ku k'áaytiko'ob. Le máako'ob beya' mina'an u yóolalo'ob chéen xixíimbal. Le Nometoca'o' chéen bey u biin u k'uxtaloo'bo' je'xo'ob letio'obe'.

-Tene' beeyen ka'acho'- tu jets'aj xBárbara chéen saatal u yiich tu'ux ku paakat.

-Ba'ale' bejla'e'ma' beeyecho'- tu ya'alaj Ñam-. Bejla'e' yaan ba'ax a beelal. Bejla'e' ma' a chéen xixínbalechi' chéen ximbalechi'.

Yaan a wilike'ex xixíimbal máak, wa ka' xíike'ex tu beejil a kuxtale'ex, leili' u k'áat ya'alej wa ku biin te'ela' wa kun biin te'elo'. Jach u jaajile', chéen tak u biin, ma' tak u p'áatali'. Le xíimbal máako' chéen tu biin yóok'ol u kuxtal. Tu'ux tak u biine' u ch'a' u jalk'abil. Le aj-xíimbal máako' ku aaktáantik ba'al yéetel u sáasil paakat iMáantats' u p'üilma yiich!

Le máak xíimbalo', ken ch'íjiko'obe', ku laj k'áasiko'ob ba'ax tu beetajo'ob. Jach kin wa'alik te'exe' ku laj k'áasiko'ob ti' le ku k'áasik chéen xixíimbal ayik'alo'.

Tumen letio'obe chéen kaambal yéetel miatsil yaan tu yóolo'ob.

-Táan a beetik in

tuklik le j-ts'aak yaajo' yéetel le xts'aak yaajo' xiimbal máako'ob, ñam -tu ya'alañ Joel.

-iBeyo! iT'i tak in k'uuchuli! Le j-ts'aak yaajo'obo' xiimbalo'ob t'i kuxtal, tumen ku yáantiko'ob máax yáan u yáantiko'ob tumen je' maxak biin yáanto'obe' letio'obe tu betiko'ob ba'ax yo'olañ t'ana'ano'ob. Lelo' ku yúuchul t'i xManuela Titihua u xka' áabil le j-meeno'. Letie' noj xts'aak yaajo. Meyañnaña'an t'i náach mejen óotsil kaajo'ob tu xlo'obayaní. Tu kanañ xaan u ts'aak xiíw yéetel bix u ts'aak le úuchben kaajo'obo'. Beyxan tu kaxtal u jaañil ts'aak t'i u noj nañil xook. Máantats' ma'alo'ob ba'al tu kaxtañ tia'al ts'aak. Je' tu'uxak biin xiike' ku wa'atal kaanbal. Tuláakal ku k'a'asbéetchañañ yóoklal: áantañ u toj óolal máak.

Beey u yúuchul t'i u primo jAgustin Titihua . Letie' ku yáantik ya'abkach máak tu yo'oklal ma' kiimilo'obi'. Beey u yóole' tuláakal máak k'oja'ane' ku k'a'asik t'i u nool táan u kiimilo'. T'i túun siiñ u yóol le ba'ax ku beetiko'.

Letie' k'oja'anila' tu k'a'asa'aj to'on t'i tuláakal mejen paalale', le ts'aako' yaan ba'ax yiil yéetel le müul kuxtalo'. Le ts'aako' ku ye'esik a yañkunañ t'i uláak' a láako'ob. A beetik ba'al taalam yó'osal uláak' máak. Je'elbix a wojojelile'exo' u ma'alobil ba'ale' ku siiñil yéetel u muuk'il a meyañ.

Máax beey chéen xixiimbaal ku beetik tu kuxtale', chéen tu kaxtik u kí óoltikuba kex yaan ba'al ku táak'al tu beele' let'ie chéen ki'ímak u yóol ku kaxtik, lelo'obo' chéen u náays yóola ku ilik, letio'obe ken kiimko'obe' mixmáak ká'asiko'ob. Le ajs-xiimbal máako', yaan máak ká'asiko'ob ken kiimiko'ob, ku ká'asalo'ob yéetel ka'anal ich yéetel yaabilaj.

-Leaj-xiimbalmáako'ob ma'tu jan tu'ubsalo'ob, ma' tu jan tu'upul tu'ux ku máano'ob, žmasab, ñam? -tu k'áataj Yunúen.

-Bey ixtako', mix biikin ku tu'upul tu'ux ku máano'ob.

KUBEN TI' KAAJ

Kulene'ex tukulhene'ex tsikbalte'ex:

1. ¿Ts'o'ok wáa u kiimil teech a láak' sen a yabiltmaj?
2. ¿Je' wáa a jeechik a kiimile?
3. ¿Ba'ax leti' u paaštalil a ts'aakkaba?
4. ¿Tu'ux kajakbalecho' yaan wa kúuchil toj óolal?. ¿Ku táanla'al tuláakal máax kója'an wáaj?
5. ¿Le jts'aak yaajo'obo' k'aajbeeto'ob t'i a toj óolale', bix a tuklik?
6. ¿Tak wáaj a xookike'ex tia'al a k'aamke'ex a j-Ts'aak yajile?

Xúul t'aan

Noj lu'umej, kaşa'an jejeláas ba'axo'ob ichil yéetel jach ayik'al yéetel u miatsilil ku chiikpaajal ti' ya'abach ba'axo'ob je'ex jejeláasil paaxo'ob yéetel jejeláasil máaseuwáal t'aanilo'ob. Ka' jats'utschajak u yu'ubaj le tsikbalo'oba', t ch'aaej u paaxil Fonoteca ti' Instituto Nacional ti' Antropología e Historia, beyxan u paaxil túumben jpaaxo'ob mexicanosilo'ob utia'al a wu'uyike'ej u paaxil México laylie kuxá'ane'. Kaabale' ku chiikpaajal u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ej u paaxil. U joron ts'ib le jo'op'éel áanalte'a' beeta'an ichil huapango xaaman "El Tirón" menta'an tumen Alfonso Barrientos yéetel Juan Antonio Barrientos. Le paaxa' jach k'aañóola'an tu xoot' lu'umil noreste ti' México. Le paaxa' ooksa'an ti' u discoi "Tesoro de la Música Norestense" ti' u Fonoteca INAH.

U kaaba' le paaxo'	U kaaba' le disco	Ejecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
U paaxil Jarabe	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
De Torreón a Lerdo	U yúuchben paaxil ti Laguna	Serie Testimonio Musical de México N°. 22, Fonoteca del INAH
Chan chivita	K cha'anil Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Putlequita	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
U paaxil óok'ot kisin	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
Comitán ich nikte'ob	Testimonio Musical de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 01, Fonoteca del INAH
X-Azucena	U meyajil radio Atardecer Huasteco 1989	Trío Los Regionales del Pánuco. Hermilo Gómez Ochoa, Violín
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
U kaayil Mixe	Tu kúuchil paax	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
U yóok'otij kúukmel	Máasewal paaxil ti México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
J-koonol waajo'ob	Máasewal paaxil ti México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Naal	Tu kúuchil paax	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH

U léembal ts'ipit k'aab	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
j-Sáuz	U paaxil koolnáal tu ka'anal lu'umil Jalisco	Serie Testimonio Musical de México N°. 17, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
x-Petenera	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
U paaxil óok'otil Apaches	U paaxil koolnáal tu ka'anal lu'umil Jalisco	Serie Testimonio Musical de México N°. 17, Fonoteca del INAH
x-ko'	K cha'anil Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
x-Virginias	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
U paaxil Costeño	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
j-Perdiguero	U meya'jil radio Atardecer Huasteco 1989	Trío Los Regionales del Pánuco. Hermilo Gómez Ochoa, Violín
U paaxil kaay Espada	U paaxil t'i Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
U ya'kuna'j in piixan	Tu kúuchil paax	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Kili'ich San Juan	Payalchi' Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH

U yóok'otil Cuadrillas	Máasewal paaxil t'i México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
Tempill	Baca Lobera, u paaxil Cámara. LIMINAR	Cero records, Instituto Queretano de la Cultura y las Artes, Fonarte latino. FONCA
Minuete	Payalchi' Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
U yóok'otil kaan	U paaxil Istmo t'i Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
XochipitzahuaU yóok'otil Moctezuma	Xochipitzahua, Chichan lool	Serie Testimonio Musical de México N°. 45, Fonoteca del INAH
U yóok'otil aú-xik'nal	Máasewal paaxil t'i México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
Xiibil wakax	Payalchi' Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
x-Lupita	Payalchi' Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
U jóok'bail Sones Mazatecos	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
U paaxil óok'ot	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
U kri'jil Apatzingueño	Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 07, Fonoteca del INAH

